

WPulu Yemonga Bokuna Imbi Molemo Marenga Ungu Puluma

1. aposel

I ungumu Giriki ungumu, akumu kongono imbi mele. Akumunge ungu pulumu “lipe mundulimu”. Akumu i sipe mele: Papua Nu Gini gapomanomone ye molo ambo te mako topa, Asitaralliya molo Amerika molo Japane lipe mundupelie nimbendo: “Nu akuna puku olionga keremo ninjiku, olionga kongonomo tenjiku, molani pui.” nilimele yambo akumu “yambo aposollo” mele.

Yesusi ou ye mare mako topalie “Na lombili wai.” nirimu ye akuma “lombili andoli yema” nilimolo. (Akumunge pulumu inie anjukundu **10. disaipel** molemo.) Pe Yesusini kanu yemando nimbendo: “Nanga kongonomo tenjengi pangi.” nimbe lipe mundurumu kinie ene Giriki unguna imbi lelko “aposolloma” niringi. Akumunge i Pulu Yemonga bokuna kewa unguna naa topo, Umbu Unguna kanu kongono imbimu lemolondo ‘Yesusini “Nanga kongonomo tenjipai.” nimbe lipe mundurumu yema’ nimbu bokuna torumulu molemo.

Ene pali Yesusi kanokolie yu pea andoringi yema (LLuku 6:12-16, Lipe Mundurumu Yema 1:12-26). Ou ye engaki rurepo moloringi. (Akumu Kewa unguna “tuwellepe” kanumu.) Pe Pollo yu Yesusini mako topa “Nanga kongonomo tenjipui.” nimbe lipe mundurumu ye te molorumula. Juda yambo naa moloringi ulsukundu yamboma moloringine ‘Ungumu piliengi!’ nimbe lipe mundurumu (Lipe Mundurumu Yema 9:15, 26:17-18, Romo 11:13, Ou Korini 9:1-2). Ungu mare Romo 1:1, Ou Korini 1:1, Pe Korini 1:1, Gallesia 1:1, Epesasi 1:1 molemo.

Aku imbimunge ungu mare Ou Korini 12:28-29, Epesasi 2:20, 4:11, Lipe Ora Sirimu 21:14. Yesusi yu kepe “**aposollo**” te, yu Pulu

Yemone “Nanga kongonomo tenjipui.” nimbe lipe mundurumu yemo (Ipuru 3:1).

2. arapela lain

Pisini unguna “**ol arapela lain**” kinie “ol manmeri bilong ol arapela lain” kinie inie anjukundu 15. haiden kinie, aku unguna wale aisili Giriki ungu telumu, aku Giriki ungumunge pulumu “ol arapela lain”, Umbu Unguna “yambo talape lupe lupema” molo “koleamanga lupe lupe yamboma”. Nakolo Juda yambomane i ungumu niringi akumu Juda yamboma naa moloringi yambo lupemando niringi. “ulsukundu yamboma” molo “Kewa yamboma” ningindu aku siku niringi. ‘Ene eneno Pulu Yemonga yamboma, yambo paa peangama. Yambo talape lupema yambo kerime, yambo ulu pulu keru telime.’ ningu pilkulie aku siku niringi. “arapela lain” nimbe molemo ungu mare Umbu Unguna Mateyu 4:15, 12:18,21, 20:19,25, Lipe Mundurumu Yema 4:25, 9:15, 13:44-48, Pe Korini 11:26, Romo 1:13, 2:14,24, 9:24, Gallesia 1:16, 2:2,8,9,12, 3:8, Epesasi 3:1 molemo.

Wale mare “arapela lain” bokuna molemo akumunge ungu te inie anjukundu 14. Grik molemo mele kananila.

3. baim bek

Ingillisi unguna “ransom”.

Yesusini olionga nimbe tenjirimumunge ungu tondolo talo molemo, te “baim bek”, te “kisim bek”. Nakolo Giriki unguna pondeanga telu sipela. ‘Yesusini olionga nimbe tenjirimu mele paa piliembo.’ ningulie Pulu Yemonga bokuna i ungu talo pea mimi siku kanoko pilieyo. Pisini Baipelena kinie Umbu Unguna kinie kanokolie Ou Timoti 2:6 kinie (“baim bek”), Taitasi 2:14 (“kisim bek”) molemo mele mimi siku kanani. Giriki unguna pondeanga telu sipemo. Ou Pita 1:18-19 (“baim bek”) akumunge Giriki ungumu kinie Taitasi 2:14 kinie (“kisim bek”) paa nondopa telu sipe mele.

Giriki ungumunge ungu pulumu Pisini unguna “lusim”. Umbu Unguna “‘Wendo pupili.’ ningu liku ulsu mundulimele”, molo “‘Wendo pupili.’ ningu kune llokomo wendo limelenje.” Gallesia 3:13 (“kisim bek”) kinie 4:5 (“baim bek”) kinie Giriki ungumu telu sipemola, nakolo akumunge pulumu “baim na lusim”.

Ou i siku mele teringi: Yambo tene yambo te ‘Yunge kongonomo tenjipili.’ nimbe topo topa lipe yunge ulkena memba ombalie, kou mone te naa sipe mele naa kalopa, ka kongono mele

sirimu. Kanu kendemande yambomo ulsu pumbe aulke te paa naa lerimu. Kamu kamu kanu yemonga kongono tenjili kendemande yambomo mindi molorumu. Yuyu ulsu pupe kowa pulkenje nokoli yemone kelepa lipelie ‘Paa mindili nopili.’ nilke. Pe yambo tene kanu kendemande yambomo mindili sipe kongono tenjipe kapola naa molorumu mele kanopa kondo kolopa ‘Wendo omba pupe we molopili.’ nimbelie, kendemande yambomonga nokoli yemo kou mone molo melte sirimu kinie nokoli yemone ‘Kendemande yambomo we omba pupili.’ nimbe ulsu lipe mundurumu. Kendemande yambomo altopa yando limbe aulke te molo. Yambo tene yunge wendo pumbe aulkemo topo topa lirimumunge yu ulsu ombalie kamu kapola we molorumu. “baim na lusim” akumunge ungu pulumu aku sipe mele.

kisim bek akumunge ungu pulu te inie anjukundu 21. molemo nakolo Ingillisi unguna kinie Pisini unguna kinie apuruku boku tongendo pereko alowa malowa teko tolemele.

Ingillisi unguna we yambomane “ransom” nilimolo akumunge pulumu i sipe: Ye marene yambo te wa liku mengo puku lopi teko monjikulie, ungu te yando ningu munduku, “Ene kou pape anderete tausini kina siku mundungí kinie i yambomo ‘We pupili.’ nimbu ulu te naa temolo. Molo “Naa simulú.” níngi liemo yu topo konjimulú.” níngí. Aku telemele kinie kou monemondo Ingillisi unguna “ransom” nilimolo. Kou monema kinie, wa liku monjilimele yambomonga konde mololi ulu pulumu kinie, kapola kapola mele telemo. Kou monema anju siku mundungí kinie kolo wangoko likulie “Yambomo we pupili.” ningu yando siku mundulimele. Molo kou monema kolo wangoko naa síngi liemo yambomo sike toko konjingínje. Pundu mele tolemele nakolo paa sike pundu molo.

Pulu Yemonga bokuna aku sipe melela. Nakolo “Yambomo topo topa lipe wendo lirimu” mele Umbu Unguna naa nilimelka. Melema sitowana topo toko limele. Akumunge Mateyu 20:28, Mako 10:45 akuna Yesusini olionga nimbe tenjirimu akumu Umbu Unguna “baim bek” nimulundu ungu sumbi nili te naa pilirimulu. Akumunge Mateyu 20:28 i sipu mele torumulu molemo: “ ‘Ulu pulu kerimene yamboma altopa ka sipe nokolemo mele naa tepili, kapola molangi kene na yambo aisilinge nimbu pundu tonjipu nanga kangimu sipu, enenga kolo wangopo kolonjembo.’ nimbe orumu.” nirimu.” Ou Timoti 2:6 paa telu sipemo. LLuku 21:28 (“kisim bek”), Ipuru 9:12,15 (“baim bek”). Romo 8:23, Ou Korini 1:30, Epesasi 1:7,14, 4:30, Kollosi 1:14, Ou Pita 1:18-19, Kambu 18:16 kananila. Lipe Ora Sirimu 5:9, 14:3,4 Giriki unguna “yunge mememone topo topa lirimu” mele, akumu Pisini unguna “baim

bek” molemo. Umbu Unguna “topo topa lirimu” nilimelka nakolo pilku sundulimelkanje? Ingillisi unguna mare “purchase” molopa, mare “redeem” molemo. Lipe Ora Sirimu 5:9 kinie 14:4tolo Giriki unguna sike “ ‘Pulu Yemonga molangi.’ nimbe mememone topo topa lirimu.” molo “Pulu Yemo simbendo topo topa lirimu.” mele nimbu tolemelka.

4. Belsebul

Pisini Baipelena aku sipe molemo, Pisini ungu Nupella Testamen oumunge “Bielsebul” molemo. Akumu Setenenga imbi te. Imbimunge pulumu ‘kurumanga nomi ailimu’ (Mako 3:22-23). Juda ye ailimene Yesusi kinie konopu keru panjiku yundu “Nu Belsipuli.” niringi (Mateyu 10:25, 12:22-28, 9:32-34, LLuku 11:14-22). Mateyu 12:28 kinie Mako 3:28-30 kinie paa kanani. Ungu pulu te LLuku 11:18 molemola.

5. bikman

“bikman” kinie “bikpela” kinie laye lupe lupe. Yesusindu “Bikman” niringi Umbu Ungu bokuna “Ye Nomimu” molemo. Akumunge pulumu “ye nokolimu” mele, Pisini unguna “Bos” nilimelela. Kanu yema yu yamboma nokongendo namba molemo mele. ‘Yamboma yunge kongono kendemande yema.’ ningu pilkulie Yesusindu “Bikman” niringinje. Boku LLuku mindi molemo (5:5, 8:24,45, 9:33,49, 17:13). (Ingillisi unguna “master”).

6. bikpela

“bikpela” kinie “bikman” kinie laye telu sipe. Yesusindu “Bikpela” niringi, akumu ‘Yu enenga imbi mololi yemo. Ene manie, yu ola.’ ningu yu aku siku niringi mele. Imbi talo pea Umbu Unguna “Ye Nomimu” nilimelka nakolo “Bikpela” Pisini unguna lombili puku manda lelko “Ailimu” niringi mele pilipulie bokuna torumulu molemo. Miti yambomane i imbimundu “Nomi” nilimele. Ingillisi unguna wale aisili “Lord” molopa (Mateyu 7:21, 8:25, 15:22, Mako 5:19, LLuku 5:8, 6:46, Jono 6:68, Lipe Mundurumu Yema 2:36, Romo 1:3), wale mare “Master” molemo (Mateyu 6:24, Mako 13:35, LLuku 14:21, Romo 14:4). Wale mare “Ailimu” nilimo kinie Pulu Ye Yawendo nilimo (Mateyu 1:20-24, Mako 12:11,29-30, LLuku 1:6,9,11, 19:38, Lipe Mundurumu Yema 2:34, Ipuru 7:21, 8:8-11).

7. bikpris

(Inie anjukundu 34. pris 34.2. kanani.)

8. bilip

Akumunge ungu pulumu nambolkaye? Mimi siku naa pilkulie, yamboma mane siku Kewa unguna nilimele mele manda manjiku “bilip teangi.” nilimele akumu kapola naa tekemo. Ungu pulumu mimi siku pilkulie yamboma Umbu Ungu mindi lelko ningu silimelkanje papu. “bilip” akumunge pulumu i sipe mele:

Te: Kango te unjuna ola molomba kinie lapane nimbendo: “Nu pou ningu manie oni kinie nu naa topili kangulupu limbu.” nimbé kinie kangomone ‘Sike nikimu.’ nimbe tondolo mundupe pilipelie mini wale naa mundupe walu pou nimbe manie ombá. Aku temba kangomone “bilip” tepa aku temba.

Te: Yambo tene nimbendo: “Opali ye nomi poraminisamo ombá kene ya maku tamili wangi.” nimbé kinie “Sike nikimu.” ningu pilkulie yu ombá kanongendo puku maku toko nokoko molonge. “bilip” tekolie aku siku tenge.

Te: Yambo tene Pulu Yemonga bokuna kanomba kinie ‘Nu mindili naa nani.’ nimbe Yesusi nunge nimbe kolo wangopa kolonjirimu.’ nimbé kanopalie, ‘Sike aku terimu.’ nimbe tondolo mundupe pilipelie yu konopu pe nipili ‘Kolea kerine pupu mindili naa nombó.’ nimbe pilimbe.

Akumunge Kewa unguna “bilip” Umbu Unguna topele topo bokuna tomolondo walu naa torumulu. Ungu pulumu mimi sipu pilipulie topele topo bokuna torumulu. Wale mare “‘Sike.’ ningu tondolo munduku piliringi.” torumulu nakolo wale mare “Sike.” mindi we molomba kinie pilku sundungí kinie ungu pulu te torumulu molemo. Jono 3:16 “manmeri i save bilip long en” akuna “long en” akumunge pulumu nambolkanje? I sipe melenje: “Yu Pulu Yemone sike lipe mundurumu yemo. Sike olio lipe taponjipe mindili nolemelka aulkena wendo limbe yemo.’ ningu tondolo munduku pilingí yamboma”, aku sipe mele. Akumunge alieli “bilip” topele topo bokuna tomolondo ungu pulumu mimi sipu pilipulie bokuna torumulu molemo.

Giriki unguna kinie Ingillisi unguna kinie ungu talo “believe” kinie “faith” kinie molemo. Ungu pulumu Umbu Unguna nimulundu manda molo. Giriki unguna imbi talo paa nondopa telu sipe mele, nakolo “believe” akumu ulu te telemolo; “faith” akumu meltenga imbimu. “faith” konopuna pelemo kinie manda “believe” telemolo. Nakolo Pisini unguna kinie Umbu Unguna kinie ungu telumu mindi bokuna toringi molemo.

Ingillisi unguna “believe” ungu mare: Mateyu 8:13, 9:28, 27:42, Mako 5:36, 9:23,24, LLuku 1:20, Jono 1:7,12,50, 3:12,15,16,18,36,

4:39,41,42, 6:29-47, 12:44-46, 20:8,25,27-31, Lipe Mundurumu Yema 5:14, 9:42, 16:31, 17:12, 18:8, Romo 1:16, 3:22, 10:9-11, Ou Timoti 4:12, Pe Timoti 1:12.

Ingillisi unguna “faith” ungu mare: Mateyu 8:10, 14:31, 21:21, Mako 2:5, 5:34, LLuku 7:50, 18:42, Lipe Mundurumu Yema 3:16, Gallesia 2:16 wale talo,20, 3:wale aisili, Ou Timoti 1:4,5,14,19, 2:15, Ipuru 10:22,38, 11:pali.

9. devil

I ungumu Giriki unguna kinie Ingillisi unguna kinie molemo. Akumu Setenenga ungu pulu te pelemo imbi te (Mateyu 4:8-11). Inie anjukundu 42. Seten kananila. “devil” akumunge ungu pulumu “kolo topa kote tenjilimu” kinie “ungu bulkundu ninjilimu” kinie. Yu Pulu Yemonga kumbikerena yambomanga kolo topa kondi tolemo yemo. Jopo 1:6-12 kanani. Akuna “Setene” nimbe molemo.

Ingillisi unguna “devil” ya molemo lupe, Pisini unguna “tewel” akumu Umbu Unguna “mini”, akumu paa lupe. “devil” akumu Umbu Unguna “depele” molemo. Pisini Baipelela “devil” naa toringi, naa molemo. “Satan” mindi toringi molemo. Lipe Ora Sirimu 12:9 mindi ungu pulumu tongendo Baipelela “Man I Save Kotim Olgeta Manmeri” toringi molemo.

Giriki unguna kinie Umbu Unguna kinie Mateyu 4:3 “kondi tolimu” molopa, Mateyu 4:5,8, LLuku 4:2,3,5,6,13 “depelemo” molopa, Mateyu 4:10, LLuku 4:8 “Setene” molemo. Kurumanga nomi depelemo yu molemo mele Jono 8:44, Ou Pita 5:8, Jono Kumbi Lepamo 3:8 molemo. Lipe Ora Sirimu 12:9,10, 20:2, Ou Pulu Pulu 3:1,2,14, Mateyu 25:41, Lipe Ora Sirimu 20:10 kananila.

Yu ma koleamonga ye nomi kingimu (Mateyu 4:8-9, Jono 12:31, 14:30, 16:11, Pe Korini 4:4, Epesasi 2:2, Jono Kumbi Lepamo 5:19), nakolo yunge tondolomo manie, Pulu Yemonga tondolomo olandopa mele nilimo ungu mare pea Mateyu 4:8-11, Epesasi 6:11, Ipuru 2:14, Jemisi 4:7, Jono Kumbi Lepamo 3:8, 4:4 molemo. Pe Timoti 3:3 kinie Taitasi 2:3 kinie Giriki unguna paa telu sipe mele molemo nakolo akuna Pollone depelemondo naa nirimu, we yambomando nirimu pilkulie Pisini unguna kinie Ingillisi unguna kinie ungu pulumu topele toko bokuna toringi.

Ingillisi ungu pilku imbi kanolemele yambomando i sipu nikumulula: Giriki unguna “dimon” akumu “kuru” mindi, nakolo wale mare Ingillisi unguna lawa teko “devil” toringi molemo. “devil” paa telumu mindi molemo, akumu Setene. Pulu Yemone kurumanga nomi “depelemo” kinie kuruma pali tepe nomba mindi pelemo pembamonga ‘mindili nongo molko mindi pang.’ nimbe

tepa mimi tepa kalorumu akuna Kirasinge yambo naa molko ulsu molemele yamboma lipe mundumbela (Mateyu 25:41). Akuna kurumando “angelloma” nimbe molemo. Pe Pita 2:4 kepe. Ene kepe depelemo yu kepe ou mulu koleana angelloma moloringi ungu talo LLuku 10:18, Lipe Ora Sirimu 12:7-12 molemo. Aisaya 14:12-15 yundu nirimulanje.

10. disaipel

Giriki ungumunge ungu pulumu “Mane sili ye te lombili puku unguma pilimele yamboma.” (Mateyu 10:24,25). Pisini unguna ou kumbi lelko toringine ya “skulboi” molopa, pe toringimunge “sumatin” molemo. (Yesusinge temane peangamo molemo bokumanga Giriki ungumundu Ingillisi unguna wale aisili “disciple” molopa, wale mare “student” molopa, “pupil” molemo.) Mendo Imbo Unguna “yunge ki sipi kanoli yema” nilimele, akumu peangala. Akumu Ingillisi unguna “aperendisi (apprentice)” mele. “Yesusi lombili andoko yuni terimu mele wamoko kanoringi yema” nilimelkalanje.

Umbu Unguna “Yesusinge lombili andoli yema” bokuna torumulu molemo akumunge pulumu Mateyu 4:18-22 molemo. Wale mare bokuna “lombili andolime” nimbe molemo kinie ye rurepondo nilimo. Nakolo yambo mare pea yu paa taki taki lombili puku yunge ungumu pilku liringila, akumando wale mare bokuna “lombili andolime” molo “lombili andoli yamboma” nimbe molemola. Mare amboma (Lipe Mundurumu Yema 1:14, LLuku 23:49, 8:1-3.) We yamboma yuni uluma tepa unguma nirimu mele ‘Kanamili. Piliemili.’ ningu yu walse walse lombili puringila, nakolo we mele, kamu molo (Mateyu 4:25, Jono 6:60, 61,66-69). No Linjili Jononga lombili andolimenga ungu talo Mateyu 9:14, 11:2 molopa (Yesusinge lombili andolime 11:1 kanumu), Parisimenga lombili andolime Mateyu 22:16 molopa, Mosisinge lombili andolime Jono 9:28 molemo. Olio pali Yesusinge lombili andolime molemolo mele Jono 8:31 molemo. Nakolo Yesusini nimbendo: “Na we lombili naa wangi.” nirimu (LLuku 12:49-53, 14:25-27,33, Mateyu 10:17-18,21-25,32-33,34-39). Yesusinge lombili andoli ye rureponga imbime Mateyu 10:1-5a molemo.

11. Farisi “na Sadyusi” (Mateyu 16:1)

(Inie anjukundu 38. Sadyusi kananila.)

Yesusi mana molorumu kinie Parisi yema kinie Sadusi yema kinie Pulu Yemonga ungu manema nokoringi ye talape talo

moloringi. Enene pali Pulu Yemonga ungu manema pilku tenge panjiku tengendo mindili siku teko moloringi nakolo yambomane ‘kangikundu mindi kanangi.’ ningu aku teringi. Konopuna sukundu ene ye sumbi nilime naa moloringi nakolo ‘Ye sumbi nilime molemolo. We yamboma teko kenjili yamboma molemele.’ ningu we yamboma kinie teluna tapu toko naa moloringi. We yamboma kanoko keru kanoko ene eneno aku siku konopu talo pepa topele mapele toli yema moloringimunge No Linjili Jono kinie Yesusi kinie eltene kanu yema iri tokolo “Kolo toli wambiyemonga waloma molemele.” niringili (Mateyu 3:7 (Parisime kinie Sadusime kinie), 12:34, 23:33). Enene ‘Yambo ulu pulu keru telime’ niringi yamboma Yesusi kanu yamboma kinie molopa ga norumuna kanokolie ‘Yesusi yu kepe ye kerimu.’ ningu piliringi (Mateyu 9:9-13, LLuku 7:36-50, 18:9-15).

Yesusi kinie konopu keru panjiku ‘Yu nimbe kenjimbe kinie yu mongo lipu simulú.’ ningu yu taki taki ungu mare walsiringi mele ungu pulu te Mateyu 16:1 molemo. Yesusindu “Nu sike Pulu Yemonga Malo molenonje kanamili liku ora si.” niringi ungu mare Jono 2:11 molemo. Yesusini ene kanopa keru kanopa, wale aisili ene iri torumu. Iri torumu mele ungu te teluna mindi kanoni liemo yuni “Ene topele mapele toli yema.” nirimu mele Mateyu 23:1-36 molemo kanani. Te LLuku 11:37-54. Topele mapele tolimunge ungu pulumu inie anjukundu 47. tupela maus molemo.

Parisimene Pulu Yemonga ungu manemanga ungu mane aisili olandopa olandopa ene eneno pilku ningu panjiringila. ‘Parisime kinie Sadusime kinie enene teko kenjilimele mele paa aku siku naa teangi.’ nimbendo Yesusini ungu iku topa “Kanu yemanga pillawana mundulimele mele isi akumu paa naa liengi.” nirimu (Mateyu 16:6,11-12). Inie anjukundu 49. yis kananila. Enene Mosisini Pulu Yemonga ungu mane sirimuma paa mindili siku pilku teringi nakolo yamboma konopu naa monjiringi. ‘Yesusi Pulu Yemone mana naa lipe mundurumu.’ ningu yu toringila. Ungu mare Mateyu 21:28-32, LLuku 5:27-31, 7:29-30,33-35,36-50, 18:9-14, Jono 8:1-11, Mateyu 21:33-46, 22:1-14,15-22,34-40,41-46.

Ene Juda yambomanga tapu yema moloringi (Mateyu 21:23,45). Mare Juda yambomanga kanjollo yema moloringi (Lipe Mundurumu Yema 5:34).

Nikodimasi yu Parisi yemo molopa, konopu alowa tepa ‘Yesusi sike.’ nimbe tondolo mundupe pilirimu ungu mare Jono 3:1, 7:50-51, 19:39 molemo.

Pollo yu Parisi yemola. Ou yu we ye Parisi te molopalie, ‘Yesusinge ungumu sike.’ ningu tondolo munduku piliringi

yamboma torumu (Lipe Mundurumu Yema 8:1,3, 9:1-2, 23:6, 26:5), nakolo pe Parisi yemane pilku teringi mele yu mundupe kelerimu (Pillipai 3:5-11).

12. giaman, man bilong giaman

(Inie anjukundu 47. tupela maus kanani.)

13. God, god giaman

“God” akumu yambo tenga sike imbimu molo. Akumu yunge kongono mele, molo yu molemo mele imbimu. “Poraminisa” molo “peremia” nilimolo akumu yambo tenga imbi molola. Yunge kongonomo. Nakolo pe yu yuyula imbi lepo “Poraminisa” molo “Peremia” nilimolo. Ungu “god” aku sipe melela. Aku ungumunge pulumu i sipe mele: ‘Yambo te olio mana yamboma kinie melema pali nokolemo yambomo.’ nimbu pilipulie, yu popo topo melema kalopo silimolo yambomo. Yambo talape lupe lupemane “god” lupe lupela nilimele. Marene “Enamo olionga god” nilimele; marene “Olimu olionga god” nilimele; marene “Opa telemolo kinie god tene olio lipe taponjilimo” nilimele; marene “God tene poniema nokolemo” nilimele. Paa aisili. Aisili “ye” ningu, mare “ambo” niringi (Wendo Oringi 32, Josua 24:2,14-18,23-24, Nokoli Yema 16:23-30, Ou Samuele 5:1-5, Ou Kingime 18:16-40, Jeremaya 2:11, Konana 115, Lipe Mundurumu Yema 19:23-28). ‘Olio nokolemo pulu yemo.’ molo ‘Olio nokolemo pulu ambomo.’ ningu yambo molo kongi mele mare toko konjiku popo toko siringi. Umbu yambomane kurumando ‘Olio nokolemele.’ ningu popo toko koyoringimunge ungu te Ou Korini 10:14-22 molemo.

Nakolo olione “God sikemo yuni melema pali tepa mimi tepa, yamboma kinie melema pali nokolemo. Naa nokolkanje naa lelka.’ nimbulie yu melemanga pali pulu yemo.’ nimbu yu imbi lepo “Pulu Yemo” nilimolo (Jono 1:1-4, Lipe Mundurumu Yema 14:8-17, 17:16-31). Yambo marene yundu “Ola Yemo” nilimele mandala. Miti yambomane nomuna yambomanga imbi te mengo ongolie “Anutu” nilimele. Ye telumu.

Kanu Pulu Yemo yunge sike imbi naeye? Yu uluma telemo mele pilkulie yunge imbi lupe lupe lemele, nakolo te sike yunge imbimu “Yawe”. Akumunge pulumu Wendo Oringi 3:14-15 molemo (Pisini Baipelena ungu pulumu molemo).

14. Grik

Romo yambomane koleamanga pali opa teliku andoko yamboma toko manie munduku gapomano molko yamboma naa nokangi Giriki yambomane aku teringi. Giriki yambomanga ye Allekisanda yu paa opa tondolo mundupe teli yemo, yuni koleamanga pali yunge ele yema memba andopa koleama topa kalopa mundupe nokorumu. Ya Papua Nu Gini ou Kewa yambomane gapomano moloringi kinie Pisini ungu kinie Ingillisi ungu kinie anju anju purumu kinie yambo aisili pilku leringi mele Allekisanda Giriki gapomano ye ailimu molopili koleamanga pali Giriki ungumu pilku leringi (Jono 19:20, Lipe Mundurumu Yema 21:37). Pulu Yemonga Ungu Kondemo molemo bokuna (Nupella Tesamene) Ou pulu pulu Giriki unguna toringi. Pe Romo yamboma gapomano moloringi kinie koleamanga pali yambomane Giriki ungu niringi. Yesusi mana andopa molorumu kinie aku siku niringila.

Pulu Yemonga bokuna wale mare Giriki ye molo Giriki yamboma nimbe molemo kinie paa sike Giriki yambomando nirimunje, mimi sipu naa pilimolo (Jono 12:20).

Nakolo ya umbu yambomane ulsukundu yambomando “Kewa yamboma” nilimele mele aku sipe wale aisili Juda yambomane Juda yambo naa moloringi yambo lupemando ungu iku mele toko “Giriki yamboma” niringi. Pisini unguna wale mare “Grik” molopa, wale mare “arapela lain” molemo (Lipe Mundurumu Yema 14:1, 16:1,3, 17:4, 18:4, Romo 1:14,16, 2:9,10, 10:12, Gallesia 3:28, Kollosi 3:11). Inie yakondo 2. arapela lain nimbe molemo aku sipe mele.

15. haiden

Pisini Baipelena i ungumu Mateyu 6:7,32, 18:17, molemo. Giriki ungu telumunge Pisini unguna ungu talo bokuna molopa, Ingillisi unguna ungu yepoko molemo. Giriki ungumunge ungu pulumu inie yakondo 2. arapela lain nimbe molemo.

16. hetman

Kanu yemo yambo talape te nokolemo yemo. Akuma Umbu Unguna “tapu yema” nilimolo. Pulu Yemonga Ungu Konde Molemo Bokuna “tapu yema” nimbe molemo akumanga kongono talo pelemo.

16.1. Juda yambomanga ye nokolime, ene Juda yambomanga “kanjollo” sukundu moloringi ye mare (Mateyu 21:23,

26:3, LLuku 9:22, 22:66, Lipe Mundurumu Yema 4:5). Inie anjukundu 19. kaunsil kananila.

16.2. Kirasinge yambo talape lupe lupema nokoringi yema (Lipe Mundurumu Yema 14:23, 20:17, Ou Timoti 5:17). Ou Timoti 3:1,2 Pisini unguna “wasman” molemo, Ingillisi unguna aku sipela, nakolo Umbu Unguna ungu talo naa pelemomonga ‘Ungu pulumu telumu. Kongono telumu.’ nimbu Umbu Unguna “tapu yema”-la torumulu molemo. Taitasi 1:5-7 kinie Ou Timoti 3:1,2 kinie paa ungu telumu mele nakolo Giriki unguna Taitasi 1:5 “hetman” mele molopa, Taitasi 1:7 “wasman” mele molemo. Kirasinge yambo talapema nokonge tapu yema mako toko ‘Tapu yema molangi.’ ningindu kanoko apurungí mele ungu mare Lipe Mundurumu Yema 20:28-31, Ou Timoti 3:1-7, Taitasi 1:5-9 molemo.

(Kirasinge yambo talapemanga kongono tenjingí yema, Kewa unguna “dikene” nilimolo, kanu yema aku sikula molonge mele ungu mare Lipe Mundurumu Yema 6:1-6, Ou Timoti 3:8-13 molemo.)

17. hetpris

(Inie anjukundu 34. pris, 34.3. kanani.)

18. katim skin bilong pikinini man

Ou pulu pulu, Isirele yambomanga pulu pulu anda kolepa Eporayamo, yunge imbi Eporamo lepili, yu molorumuna Pulu Yemo omba yu sewe anjipe kamu kamu pulu lemba mele ungu te nimbe, nimbe panjipe mi lerimu. Eporamonga imbimu alowa tepa “Eporayamo” nimbe imbi lepa, ‘Eporayamo kinie yuni kalopa limbe yamboma kinie nane “Ene kinie tembo.” nimbu, nimbu panjipu mi lerindu ungumu kamu pepa mindi pupili kene.’ nimbe yundu “Kangomanga kangi te kopisiengi.” nirimu. Aku temanemo kinie ungu manemo Ou Pulu Pulu 17:pali molemo (17:10-12). Akumunge ungu mare Ou Pulu Pulu 34:14-17, Wendo Oringi 12:48, 4:24-26, LLipai 12:3 molemola. Kanu ungu manemo pilkulie Isirele yambomane yandopa yandopa, kinié kepe, kangomanga kangi te kopisilimele.

Kangi te kopisiringi mele i sipe: Ombe punduna kangi te we angilimo akumu kopisiku makaye teko wendo liku toko ele teringi. Kanu ungu manemo pilkulie No Linjili Jono kinie Yesusi kinie kango kikitolo molangili aku sikula tekolie imbi siringi (LLuku 1:59, 2:21). Kangoma kanoko liringi kinie pe koro te omba pupe

wale engaki sipemo wendo orumu kinie aku siku teringi. Wale engaki sipe akumu Sambate Walemo liemo kanu ulumu munduku naa kelko we teringila (Jono 7:22-23).

Isirele yambomane aku siku teringimunge enenga imbi lelko “kangi kopisilimele yamboma” niringila. Isirele yambomane Isirele yambo naa moloringi yamboma konopu keru panjukulie imbi keru mele lengendo “kangi naa kopisili yamboma” niringi. Aku mele ungu mare Ou Pulu Pulu 34:14, Nokoli Yema 14:3, 15:18, Lipe Mundurumu Yema 7:51, Romo 2:25,29, Ou Korini 7:18,19, Gallesia 5:2-6 molemo. Gallesia 2:7,8, Kollosi 2:13, 3:11 akuna Giriki unguna “kangi kopisilime” kinie “kangi naa kopisilime” nimbe molemo nakolo Pisini unguna kinie Umbu Unguna kinie Ingillisi unguna boku mare kinie ungu pulumu sumbi sipe molemo. Gallesia 2:12, Kollosi 2:11 akuna Giriki unguna molemo mele sumbi sipe molemo.

Isirele yambomando pe imbi talo lelko “Juda yamboma” niringila kanumane pilkulie, ‘Olio ungu manemo pilipulie kangomanga kangi te kopisilimolomonga Pulu Yemone olio yambo sumbi nilime nimbe kanolemo.’ ningu piliringi. Nakolo Pollone “Molo!” nirimu. “Pulu Yemone kangimu kanopa yamboma naa apurulimo. Konopuna sukundu kanopa yamboma apurulimo.” nirimu (Romo 2:25-29, 3:20-30).

Juda ye mare ‘Yesusi Kirasi sike.’ ningu tondolo munduku pilku Kirasinge yamboma molkolie, i siku mele niringi: “Juda yambo naa molemele yambo lupema ‘Kirasinge yamboma molamili. Pulu Yemone olio yambo sumbi nilime nimbe kanopili.’ ningu i ungu manemo pilku kangimu naa kopisingi liemo Kirasinge sike yamboma paa manda naa molonge.” niringi (Lipe Mundurumu Yema 15:1,5, Gallesia 6:12-13). Nakolo Pollone nimbendo: “Nikimili mele paa molo! ‘Kirasinge yamboma paa sike molamili.’ ningulie Kirasini olionga nimbe tenjirimu mele olandopa ungu mane tene pilku liku teko molonge kinie paa teko kenjingi. Paa uluri kapola naa tepa naa lipe taponjimbe.” nirimu (Ou Korini 7:18, Romo 4:9-12).

19. kaunsil

Juda yambomanga kanjollomonga ungu mare LLuku 9:22, 22:66, 23:50, Lipe Mundurumu Yema 4:5-6, 5:21,27,34, 22:30, 23:1-9,15,20,28 molemo. Romo gapomanomone Juda yamboma nokorumu, yunge ungu manema olandopa nakolo Juda yamboma eneno enenga ungu manema pilkulie teringila. Juda yamboma teringi mele kinie moloringi mele kinie enenga kanjollo yemane

nokoringi. Ye tere paono tene wane kanjollo yema moloringi. Te Pulu Yemo popo tonjiringi ye aili olandopamo, yu kanjollo yemanga nokorumu ye peresidendemo. Kanjollo sukundu Pulu Yemo popo tonjili ye aili mare Sadusi yema moloringi; ungu manema pilku mane siringi ye mare Parisi yema moloringi. Kanu yemane Yesusi kinie Pita Jonotolo kinie Pollo kinie enenga kotema piliringi. Kanoni ungu mare Mateyu 26:57-67, Lipe Mundurumu Yema 4:1-22, 5:17-42, 22:30, 23:6-9, Jono 3:1,10 molemo. Ungu mare inie 11. Farisi kinie 38. Sadyusi kinie molemola.

20. kingdom bilong God, kingdom bilong heven

I ungu talonga Mateyuni alieli “kingdom bilong heven” nimbe bokuna torumu molemo (3:2, 4:17, 5:3,10, 10:7, 11:11, 25:1,34 molemo mele). 6:33, 12:28, 21:43 mindinje Mateyuni “kingdom bilong God” nimbe torumu molemo. Mako kinie LLuku kinie Jono akumane alieli “kingdom bilong God” ningu toringi molemo (Mako 1:15, 4:26, 12:34, LLuku 4:43, 7:28, 21:31, Jono 3:3,5 molemo mele.) Nakolo ungu talonga ungu pulumu telumu. “kingdom bilong Pulu Yemo” lupe, “kingdom bilong mulú koleamo” lupe molo.

Talo pea bokuna toringi molemo ungutolonga ungu pulu te i sipe: Juda yambomane imbi lelko “Pulu Yemo” ningindu wale aisili pipili terimumunge “mulú koleamo” niringi kanumu. “Mulú koleamo” Pisini unguna “heven” nilimele kanumu.

“kingdom” akumu Lapangala (Mateyu 6:10, 13:43), Yesusingela (Mateyu 16:28).

No Linjili Jono kinie Yesusi kinie eltene “akumu nondopa wendo ombá tekemo.” niringili (Mateyu 3:2, 4:17).

“kingdom” (king-dom) akumunge ungu ekendo “king” kana! Kewa unguna “king” akumu Umbu Unguna ungu te molo, nakolo yu ye nomi paa aili, kolea aili nokopa, yambo aisili tondolo mundupe nokolemo. Akumunge Umbu Unguna “ye nomi kingimu” nimbu bokuna torumulu molemo (Mateyu 27:37).

Umbu Unguna “kingdom bilong God” kinie “kingdom bilong heven” kinie telu sipe mele bokuna torumulu molemo nakolo sumbi sipu manda naa torumulumunge Pulu Yemo ye nomi kingimu molopa nokolemo akumunge bokuna wale mare “kolea” topo, “yamboma kinie melema” topo, “walemo” molo “enamo” bokuna torumulu molemo. Wale mare “kinié wendo okomo” bokuna topo, wale mare “pe wendo ombá” torumulu. Akumu limolola. Akuna sukundu pulimolola. Mimi sipu pilipulie ungu pulumu bokuna torumulu molemo. Mateyu 13:11,24,31,33,44,45,47, 20:1; LLuku

9:60,62, 10:9,11, 11:20, 16:16, 17:20-21, 18:29, 21:31, 22:16, Jono 3:3,5.

Mateyu 18:1,3 akuna “koleana pungí” nímulu liemo mandala, molo “yambo talapena sukundu pungí” mandalanje. Kolea Arimatia ye Josepo ‘Kanu walemo wendo opili.’ nimbe nokopa molorumu (LLuku 23:50-51). Yambo mare ungu telu sipe melela LLuku 2:25,38, 24:21 molemo. Ungu mare Lipe Mundurumu Yema 1:3,6, 8:12, Romo 14:7, Ou Korini 6:9, Gallesia 5:21, Epesasi 5:5, Ou Tesallonaika 2:12 molemo.

21. kisim bek

(Inie yakondo 3. baim bek kananila.

“kisim bek” lupe, “baim bek” lupela, nakolo Pisini unguna “kisim bek” ungu pulu talo pepa, “baim bek” ungu pulu talola pelemo. “kisim bek” Giriki unguna kinie Ingillisi unguna kinie ungu talo molemo. Ingillisi unguna te “redeem” (ya 21.1.), te “save” (ya 21.2.). Ungu pulumu nambolkanje? Umbu Unguna nambolka nimulú, nambepa molombanje?

21.1. Ingillisi unguna “redeem” akumunge pulumu i sipe:

Te: Opa toumane yambo talape te topa mundupe kolea tepe mundungí molo kolea kamu liku molonge kinie kowa pungí yambomanga opa lkerayemane ‘Lipu taponjemili.’ ningu ongo opa touma kinie opa teko toko mundunjiku koleamo ‘kolea pulu yamboma altoko molangi.’ ningu liku singí. Opa lkerayemane kowa pungí yamboma “kisim bek” tenge.

Romo yambomane Juda yamboma tondolo munduku nokoringimunge Juda yamboma ene eneno we kapola naa moloringimunge Juda yambomane pilkulie, ‘Pulu Yemone mako topa ‘ene molongena lipu mundumbú.’ nimbe, nimbe panjirimu ye nomi Kirasimuni ene lipe taponjimbendo Romo yamboma topa enenga koleana ulsu mundupe ene eneno ‘Kapola molangi.’ nimbé.’ konopu leringi. ‘Yuni ene “kisim bek” temba.’ konopu leringi (LLuku 1:68-75, 24:21).

Te: Ya ou nirimulu ungumu kinie i ungumu kinie telu sipemo. Isirele yamboma kolea Isipi moloringi kinie Isipi yambomane ene ka kongono siringi, Isirele yamboma paa mindili aili teko nongo moloringi kinie Pulu Yemone nimbendo: “Ene lipu taponjipu, ene ka kongono silimele yambomanga kine wendo lipu, tenga kapola we molangi, membo pupu monjimbu.” nimbe sike aku sipe terimu (Wendo Oringi 6:6). Aku sipe nirimumu “Ene “kisim bek” tembo.” nirimu.

Te: Yambo tene tepa kenjimbemonga yu “Llo tepili.” ningí. Kou mone naa pembamonga yu ka singí. Kanu kinie yambo tene yu kondo kolopalie ‘Wendo omba pupe we molopili.’ nimbe kote pilili yambomo kou mone ningíme sinjimbe. Aku sipe mele, Pulu Yemone olio “Pundu tangi.” nimbe mongo lipé simbe aulkena pulimolo kinie Yesusini yuyu yunge kangimu kinie mememotolo (“baim bek” meletolo) olionga nimbe Pulu Yemo sinjirimu. Aku sipe terimu ulumuni olionga pundu tonjipe Pulu Yemone olio mongo silke kinie mindili nolemelka aulkena wendo lirimu. “Kisim bek yumi” terimu (Mako 10:45, Ou Pita 1:18-19).

Imunge ungu aisili kinie ungu mare Pulu Yemonga bokuna molemo unguma kinie inie yakondo 3. baim bek molemola.

21.2. Ingillisi unguna “save” akumunge pulumu i sipe:

Te: Yambo te no wangolemo kinie ‘Yu no naa wangopa kolopili.’ ningu liku taponjiku nona puku yu wendo limele (Lipe Mundurumu Yema 27:20).

Te: Yamboma ulke suluminiana uru peangi ulkemo tepene nombá kinie ‘Ene tepene naa nopili, naa kolangi.’ ningu liku taponjiku ulkena suku puku yamboma toko makinjiku wendo limele (Ou Korini 3:15).

Te: Ambolango te aulke baretena andopa molopili karo te ombá kinie kanokolie ‘Tomba.’ ningu liku taponjiku lkisiku puku yu liku aulke alsena mengo pulimele.

Kanu ungumunge Umbu Unguna ungu ponjili naa pelemomonga Pulu Yemonga bokuna Ingillisi unguna “save” kanopo, ungu pulumu pilipu topo, Yesusi ye “Saviour” kanopolie ungu pulumu pilipu torumulu. Pisini unguna “Helpim” molo Umbu Unguna “Lipe taponjimbe” molo “Lipe Taponjilimu” manjipu tomolo kapola molo. Aku ungumu pange telemo. Yambomane yamboma we liku taponjilimelela. Ulke takolemele kinie liku taponjilimele. Ponie kepe liku taponjiku telemele. Kou mone tene liku taponjilimele. Akumu we uluma.

Wale mare we mana umbunimendo Ingillisi unguna “save” nimbe molemo. Juda yambomane pilkulie, ‘Pulu Yemone ye te sipe mundumbe, yuni olio lipé taponjipe Romo yambomane tondolo munduku nokolemelemanga kine wendo limbe.’ ningu piliringi. Giriki unguna kinie Ingillisi unguna kinie ungu talo nimbe molemo, te “redeem”, te “save”, nakolo ungu pulumu paa telu sipe mele pelemomonga Pisini unguna kinie Umbu Unguna kinie ungu telu sipe mele torumulu molemo. LLuku 1:68 akumu inie yakondo nondopa ungu pulu 21.1. “redeem” akumunge

ungu te, nakolo LLuku 1:69,71 akumu ya ungu pulu 21.2.
“save” akumunge ungu te.

LLuku 1:71 “kisim bek” kinie 1:74 “tekewe” kinie sike Giriki unguna ungu lupe lupe, nakolo ungu pulumu paa telumu. Akuna ‘opa touma Romo yamboma.’ ningu piliringinje, nakolo kinié ‘Opa tou kurumanga nomi Setene.’ nimbu pilimolo kinie mandala.

Wale aisili olio Pulu Yemo kinie kapola kapola naa molemolomondo nilimo. Olione Pulu Yemonga ungu pilipu naa lipu, yu bulu sipu, ulu pulu keri aku sipu mele telemolomonga mindili nomolo aulkena pulimolo. Nakolo Yesusini olio “save” molo “kisim bek” tembando ulu mare terimu. Mateyu 1:21, LLuku 1:47 (Pisini unguna ya “Helpim” molo “Lipe Taponjolimu” mindi molemo), 2:11,30, Jono 10:9, LLuku 19:10, Romo 10:1,9, Epesasi 2:5,8, Ou Timoti 1:15, 2:4, Taitasi 2:13, Ou Pita 1:9. Yambo talape talo molemelemonga ungu tondolo te Mako 16:16. Ou Pita 3:18 akuna “kisim bek” nimbe naa molemo nakolo “kisim bek” akumunge ungu pulu te sike molemo.

I siku piliengila: Yesusini olio “kisim bek” telemomonga ungu pulu talo mele. Te: Yamboma lipe taponjipe mindili nolemelka aulkena wendo limo. Te: Molopo konjipu mindi pumulú aulkena lipe monjilimo. Aku pilipulie Umbu Unguna aku sipu bokuna torumulu molemo. Jono 3:17 “kisim bek” akumunge ungu pulumu 3:16 kinie 3:18 ekendo kinie molemo (Jono 3:16-18 ungu mare molemola). Ungu mare i siku kananila: Lipe Mundurumu Yema 2:21, 4:12, Ipuru 9:12,15.

21.3. Man Bilong Kisim Bek Yumi

Akumunge ungu pulu ya 21.1. “redeem” kinie 21.2.
“save” pea lipe tere lepa i imbimunge pelemo. LLuku 2:11, Jono 4:42, Taitasi 1:3, Pe Pita 1:1, 2:20, 3:18 kanani. LLuku 1:47 akuna Pisini unguna “Helpim bilong mi” mindi molemo, Umbu Unguna “nanga Lipe Taponjilimu” mindi naa torumulu. Torumulu molemo mele i sipe: Olio Lipe Taponjipe Mindili Nolemelka Aulkena Wendo Lili Yemo. LLuku 1:47 kinie 2:11 kinie Giriki unguna kinie Ingillisi unguna kinie talo pea telu sipemo. Yemo mindi lupe lupe. LLuku 1:47 akumu “Pulu Yemo” nilimo, 2:11 akumu “Kirasi” nilimo.

22. kontrak

Akumunge pulumu i sipe melenje: Yambo te kinie yambo te kinie anju yando ningilindu: “Nuni i siku teni kinie nane i sipu tembo.” ningu, ningu panjikululie, “Ungumu manie naa pupili. Paa

kamu kamu pepa mindi pupili.” ningu mi lelko eltenga imbitolo pepána tolebele. Pulu Yemone ou Eporayamo kinie Eporayamo yuni kalopa lirimu Isirele yamboma kinie aku sipe mele terimula nakolo yambomane ungu te naa niengi yuni yuyu nimbendo: “Enene i siku i siku teko molonge kinie nane ene kinie i sipu i sipu tepo konjimbui.” nimbe, nimbe panjipe mi lerimu. Ou Pulu Pulu 15 akuna Pulu Yemone kongi yepoko kinie kera talo kinie Eporayamondo ‘Tou.’ nirimuna torumu kinie yuni Eporayamo kinie temba mele nimbe panjipe mi lerimu. Pe Ou Pulu Pulu 17:1-14 akuna ‘kamu pemba mele lipa ora simbe mako te pepili.’ nimbe ungu mane te sirimu (17:11-14). Aku makomo i sipe: “Kangomanga kangi te kopisiengi.” nirimu; akumunge ungu mare pea inie yakondo 18. katim skin bilong pikinini man kananila.

Pe Mosisi molopili Isirele yamboma kinie ungu te nimbe panjipe mi lerimu ungu oumunge ungu mare Wendo Oringi 31:16, Ungu Manema 4:13,23, 5:2, 29:1, 9:11, Kambu 10:33 molopa, akumunge ungu tondolo te Wendo Oringi 24:3-8 molemo. Wendo Oringi 24:8 paa kanoi! Ungu manema sipelie “Tenge kinie i sipu i sipu ene tepo konjimbui.” nirimu mele Ungu Manema 28:1-14 molopa, “Naa tenge kinie i sipu sipu ene tepo kenjimbui.” nirimu mele Ungu Manema 28:15-68 molemo. (Ou Pulu Yemone Isirele yamboma mindili noringi aulkena wendo limbe tepalie, pe pe kepe pilku molonge mele ungu mane te nimbe panjirimu ungu Wendo Oringi 14-20 molemo. Akumu kananila.)

Yesusi mana naa opili Pulu Yemone ou aku sipe terimu mele molopa, yunge Isirele yamboma nokorumu mele unguma molemo bokumu Kewa unguna “Olpela Testamen” molo “Olpela Kontrak” nilimolo. Akumu Umbu Unguna “Pulu Yemone Nimbe Panjipe Mi Lerimu Ungu Oumu” nimbu, ponjipu “Ungu Oumu” nilimolo. Pe Yesusi mana manie ombalie ‘Pulu Yemone ungu konde te nimbe panjipe mi lerimumu kamu wendo omba pepili.’ nirimumunge yunge temanemo kinie yunge unguma kinie molemo bokumu imbi lepo “Pulu Yemone Nimbe Panjipe Mi Lerimu Ungu Kondemo” nimbu, ponjipu “Ungu Kondemo” nilimolo. Kewa unguna “Nupela Testamen” molo “Nupela Kontrak” nilimolo. Aku ungotolo bokuna torumulu molemo. Pulu Yemone “Ungu konde te nimbu panjipu mi lembo.” ou nirimu mele ungu talo Jeremaya 31:31-34 kinie Ipuru 8:6-13 kinie molemo (Isikiele 37:26 kananila).

Ou yambomane ungu te ningu panjiku mi lelkolie, ‘Kamu wendo omba pepili.’ ningu wale mare meltenga mememo ondo lenjiringi. Aku sipe mele pilipelie Pulu Yemone olio yunge yambo molomoloma kinie ungu te nimbe panjipe mi lembo terimumunge

ungu te nirimu mele i sipe: “Na enenga ulu pulu keru telemele tengema naa pilipu siye kolopo akumanga ene ulu te naa tepo, ene konopu kake tepili altopo tapu topo kapola kapola molamili kene nanga Malo enenga nimbe yunge mememo ondo lepa kolo wangopa kolonjipili.” nimbe yunge Malo mana lipe mundurumu. Akumunge, Yesusi kolomba walemo wendo orumu kinie yu kolopa meme olionga nimbe ondo lenjimbemonga ungu kondemo kamu wendo omba pemba mele ungu pulumu yu lombili andoli yemando nimbe para sirimu. Kanu ungumu Mateyu 26:28, Mako 14:24, LLuku 22:20, Ou Korini 11:25 kinie molemo. “Pe pe kepe pilku molangi.” nirimu ungu manemo Ou Korini 11:25-26 molemo. Yesusinge mememonga ungu mare pea Ipuru 7:18-22, 9:11-28 molemo. Mememonga ungu talo pea LLipai 4:1—5:10 kinie Wendo Oringi 24:8 kinie molemo.

23. Krai

“Krais” akumu Giriki ungu. Ipuru unguna “Mesaya” niringi. Ungu pulumu telumu. Akumu Yesusi (Mateyu 1:1,17,18,25, Jono 20:31, Lipe Mundurumu Yema 5:42, 8:12). Kirasimunge pulumu inie anjukundu 27. Mesaia molemo, akumu ou inie anjukundu gomomo wendo liku kanokolie, pe kelko i gomomo i ungumu wendo liku kanani.

Ye Mesaya Kirasimunge kongono temba orumu talo i sipe mele: Te: Ye nomi kingimu molopa yamboma nokopa konjimbendo orumula. Aku pilkulie Yesusindu wale mare “ye nomi kingimu” sumbi siku niringila (LLuku 1:32-33, Mateyu 2:2-6, 21:5, 27:11,37,42, Mako 15:26,32, Jono 1:49, 11:27, 12:13, 18:33-37, 19:14-15,19-22). Te: ‘Olio kinie Pulu Yemo kinie altopo kapola kapola molamili.’ nimbe olionga Pulu Yemo popo tonjili ye paa aili olandopamo molombando orumula (Ipuru 7:21-28, 9:11-15, Mateyu 27:51. Inie anjukundu 35.3. hetpris kananila.).

Ingillisi Baipelena kinie Pisini Baipele kondena kinie wale aisili ungu pulumu naa toko, we “Krais” mindi sumbi siku toringi (Mateyu 1:1,17,18), nakolo wale mare Pisini Baipelena ungu pulumu toringi (Jono 3:28, 1:41, 4:25,42, Mateyu 16:16, 22:42, 24:23, 27:17, Mako 13:21, LLuku 2:11, 9:20). Jono 4:29 kinie 7:31 kinie ungu pulu tela toringi. Mateyu 1:16 Pisini Baipelena imbi kinie ungu pulumu kinie toringi molemo. Yu meringi molemo mele ungu te Romo 9:5, 1:3-4 molopa, orumumunge ungu pulu te Lipe Mundurumu Yema 3:18, 2:31-36 molemola.

Yesusindu “Kirasimu” niringi we imbi lelko naa niringi, ungu pulumu pilku niringi. Akumu pilipulie Umbu Unguna temane

peanga toringi bokumanga alieli imbimunge ungu pulumu torumulu. ‘Sumbi siku piliengi.’ nimbu ungu pulumu kinie Kewa ungu “Kirasi” kinie lipu tere lepo torumulu molemo. Nakolo ‘pe pepáma siku mundungíndu toringi pepámanga “Kirasi” wale aisili we walu mele imbi toringinje.’ nimbu pilipulie imbi “Kirasi” sumbi sipu torumulu. Pasimenga wale koltalo mindi ungu pulumu torumulu.

“Ye Nomi Kirasimu” kinie “Pikinini Bilong Devit” kinie “Pikinini Bilong God” kinie “Pikinini Bilong Man” kinie ye telumu. Kanu imbime inie anjukundu 32. molemo. Kirasimunge kongono imbi te inie anjukundu 35. profet molemola.

24. laip

Yambo marene Pulu Yemonga ungumu yamboma ningu singíndu Kewa unguna “laip” nilimele paa kapola naa tekemo. Ungu pulumu pilkulie Umbu Unguna niengi. We ungu pulu akumu konde mololi. “i stap laip” akumu “konde molemo” (Ou Pulu Pulu 2:7, Gallesia 2:20).

Nakolo wale aisili Pulu Yemonga bokuna “laip” molemo akumunge ungu pulumu we ya mana konde molomolomondo mindi naa nilimo. Mulu koleana molopo konjipu mindi pumulúmundu nilimo (Mateyu 7:14, Mako 9:43,45, 10:17,30, LLuku 12:15, Jono 1:4, 3:15,16, 6:27-68, 8:12, 10:28, 14:6, 17:2,3, 20:31, Lipe Mundurumu Yema 3:15, 11:18, 13:48, Romo 6:4,22,23, Gallesia 6:8, Lipe Ora Sirimu 2:10).

Umbu Unguna ungu pulumu torumulu molemo mele i siku kanoko pilieni:

Te: “bret bilong laip” Jono 6:35,48,51.

Te: “buk bilong laip” Pillipai 4:3, Lipe Ora Sirimu 3:5, 13:8, 20:12,15, 21:27 (LLuku 10:20 kananila.)

Te: “diwai bilong givim laip” akumu Pulu Yemone pulu pulu ambo yetolo monjirimu poniena anjirimu unjumu, akumu mulu koleana angilimola (Ou Pulu Pulu 2:9, 3:22-24, Lipe Ora Sirimu 2:7, 22:2,14,17,19).

Te: “wara i gat laip”, “wara bilong givim laip” - Ungu talo peatolonga ungu pulu telumu. “wara i gat laip” Jono 4:10-15, 7:37-39, Lipe Ora Sirimu 7:17 molopa, “wara bilong givim laip” Lipe Ora Sirimu 21:6, 22:1,17 molemo. No waka kolemolomonga ungu te Aisaya 55:1 molemola.

25. lepra

Umbu Unguna “kuru kendi nolemo” ningu “kuru laká nolemo” nilimele kanumu. Ou Isirele koleana kuru laká norumu akumu kinie ya umbu koleana nolemomo kinie telu sipe melenje? Mimi sipu naa pilimolo. ‘Wale mare aku sipe mele sikenje, nakolo wale mare ereli katekate telemo akumundu kinie pea niringinje.’ ningu pilimele. Isirele yambomanga kimbu kimenga mongoma, aku mele kamu wendo purumu molo ereli terimuma we terimunje. Naa pilimolo.

Isirele yamboma kangine kuru laká norumumunge kangi te kake terimu molo kondoli terimu kanokolie i siku mele teringi: Pulu Yemonga ungu mane te Mosisini Isirele yamboma mane sirimu akumu LLipai 13:1-46 molemo, akumu pilkulie, Pulu Yemo popo tonjili yema moloringine puku enenga kangimu liku ora siringi. Pulu Yemo popo tonjili ye tene kangine mimi sipe kanopalie, “Uluri molo. Kangimu kalaro te naa molemo.” nirimu kinie kapola. Nakolo kangine uluri terimu mele kanopalie kamu “Nu kangine kalaro mololi yambo te.” nirimu kinie pilipelie kuru laká norumu yambomo we yambo peringi koleana ulsukundu pupe perimu. Aulkena andombando ungu te tondolo mundupe nimbendo: “Kalaro mololimu! Kalaro mololimu!” nilipe andorumu. ‘We yamboma olio kuru laká noli yamboma molemolona nondoko naa wangi.’ ningu aku teringi. Kuru lakámo nomba kelerimu kinie kanokolie altoko Pulu Yemo popo tonjili ye te molorumuna puku enenga kangimu liku ora siringi kinie yemone kanopalie “Altopa umbu kangi angilimo.” nimbendo “Kangi kake teli molemo.” nirimu kinie pilkulie kuru kendi nomba kelerimu yamboma enenga pulu koleana altoko puku peringi. ‘Ou ulkendo naa pangi Pulu Yemo popo tonjili yemone melte kalonjipe Pulu Yemo popo topa simbe melte kanu yemo sikulie ulkendo pangi. We molo.’ nirimu mele LLipai 14:1-32 molemo.

Yesusini aku sipe teli ye mare tepa konde lirimu kinie LLipai 14 molemo ungu manema pilkulie teringi mele temane talo LLuku 5:12-16, 17:11-19 molemo. Ungu pokore pea Mateyu 10:8, 26:6, LLuku 4:27 molemo. (LLuku 4:27 nilimo temanemo Pe Kingime 5:1-14 molemo).

26. lo

Akumu Umbu Unguna “ungu manema” nilimolo. Akumu we nilimolola. Romo gapomano llo molo Papua Nu Gini gapomano llomando “ungu manema”-la nilimolo.

26.1. Nakolo Umbu Unguna Pulu Yemone ou Mosisi ungu umbu tonjipe ungu mane sirimumando we “ungu manema” mindi naa torumulu. ‘Ungu pulumu sumbi siku piliengi.’ nimbu “Mosisini sirimu, ungu manema” torumulu bokuna molemo (Mateyu 5:17,18, LLuku 10:26). Kanu ungu manemanga ungu aisili boku Romo molemo (Romo 2:pali, 3:pali, 10:4, 13:10, aisili pea). Wendo Oringi 20:1-17 sirimu ungu mane rureponga talondo Miti yambomane “mi unguma” nilimele, yambo aisilini we Kewa unguna “tenepella llo” nilimele.

Pulu Yemonga Ungu Kondemo molemo bokuna wale mare Pisini unguna “lo” molemo kinie sike we “ungu mane rureponga talondo nilimo (LLuku 18:20), nakolo wale aisili Mosisini Pulu Yemonga ungu mane sinjirimumando pali nirimu. Ou Pulu Pulu, Wendo Oringi, LLipai, Kambu, Ungu Manema, kanu bokuna pali Mosisini torumu, aku bokuna liku tere lelko “Mosisini torumu bokuna” niringila. “Ungu Manemo” niringila. (Mosisini torumu bokumanga ungu te inie anjukundu nondopa 26.2. “Lo” nimbe molemo.)

Juda yambomane pilkulie ‘Mosisini sirimu ungu manema temolo kinie Pulu Yemone olio kanopa peanga kanomba.’ ningu piliringi. Juda yambo mare Yesusini yambomanga nimbe tenjirimu mele pilkulie kamu ‘Sike nanga nimbe tenjirimu.’ ningu yunge yamboma molkolie ungu manema pea pilku moloringi. Ungu mane te aku siku pilkulie niringimunge ungu te inie yakondo 18. katim skin akuna molemo. Kanu yambomane ningindu: “Yesusinge mememo mindi kapola molo. Yesusini olionga nimbe kolo wangopa kolonjirimu akumu mindi kapola molo. Akumu ‘Sike.’ nimbu tondolo mundupu pilipu, ungu manema kepe pilipu lipu temolo kinie Pulu Yemone olio kanopa ‘yambo sumbi nilime’ nimbe kanomba.” niringi. Nakolo akumu paa molo. Romo 3:19-31, 4:1-8, 9:30-33, Gallesia 2:14-21, 3:1-25, 5:1-12 kanani. Romo 3:20-22, Gallesia 2:16, 3:24 paa mimi siku kanani.

26.2. Wale mare “Lo” molo “Lo na Profet” molo

“Mosis na Profet” bokuna molemo akumunge ungu pulumu paa lupe. Ungu manemandu molo Mosisindu we naa nilimo. Pulu Yemone ungu umbu tonjirimuma pilku yamboma ningu

siringi yemane toringi bokumando mindi naa la nilimo. Yesusi mana naa omba molopili, yunge temanemo ou naa tangi, Isirele yambomane Pulu Yemonga Bokumu liku tere lelko imbi lengendo “Lo” molo “Lo na Profet” niringi. Kewa unguna “Olpela Testamen” akumundu niringi. Akumu pilkulie LLuku 24:27,44,45-46 paa mimi siku kanani. LLuku 24:44 mindi Konana Bokumu pea nimbe molemo. (Romo 3:21 ungu talo pea molemo. Te: Mosisini Pulu Yemonga ungu manema sirimuma; te: Pulu Yemonga Boku Oumunge pali. Akumu kanani.) Boku palinge ungu mare i sipela: Mateyu 5:17, 7:12, 11:12-13, 22:40, LLuku 16:16,29,31, Lipe Mundurumu Yema 24:14, 26:22, 28:23. Wale mare Pisini Baipelena “Lo” mindi molemo Mosisini torumu bokumando sike nilimo (Jono 8:17 kinie Mateyu 18:16tolo Kambu 35:30 kinie Ungu Manema 17:6 kinie molemo), nakolo Jono 10:34 kinie 12:34 kinie ungu niringitolo Mosisini torumu bokumanga naa molemonje. Jono 10:34 mele Konana 82:6 molopa, Jono 12:34 mele Konana 110:4, Aisaya 9:7, Isikiele 37:25, Deniele 7:14 kinie molemo.

27. Mesaia

Akumu Isirele yambomane Ipuru ungu leringi akumunge ungu te. Pe Giriki unguna “Krais” niringi akumu ungu pulu telumu. Yesusi mana omba naa molopili Ye Mesayamo pe ombá kinie toko konjingí ungu Deniele 9:25,26 mindi molemo. Deniele 9:25,26 akuna Pisini Baipelena imbi “Mesaia” tongendo “Mesaia” naa toringi, ungu pulumu mindi toringi. Ingillisi Baipele marenga akula imbi toringi molemo. Pisini unguna “dispela bikman God i bin makim” molemo.

Ou Isirele yambomane yambo te “i bin makim” teringi akumu “makim” we naa teringi. Aku teringimunge pulu talo i sipe mele: Te: Ye te ‘Ye nomi kingimu molopili.’ ningu mako toko namba singíndu kopongo wele te yunge pengena ondoko kanjinjiringi (Ou Samuele 9:15-16, 10:1, 16:1,12-13, Pe Samuele 2:1-4). Te: Ye te ‘Pulu Yemo popo tonjili ye aili olandopamo molopili.’ ningu mako toko namba singíndu akula teringi (Wendo Oringi 29:5-7, LLipai 8:10-12). Ungu “Mesaia” akumunge pulumu akumu mindi. “Ye te mako toko kopongo wele pengena ondoko kanjinjiku kongono temba namba te singí” yemo.

Wale talo mindi Giriki unguna “Krais” bokuna naa toko, Ipuru ungu manda manjiku “Mesaia” ningu toringi. Aku ungutolo Jono 1:41 kinie 4:25 kinie mindi. Akumu Pisini unguna ungu pulumu naa toringi, “Mesaia” ningu we imbi toringi. Ungu pulumu

tongendo Jono 1:41 kinie 4:25tolonga “Kirasi” molemola, akumu tongendo ‘Mesaya kinie Kirasi kinie ye telumu, ungu pulumu telumu.’ ningu ungu Kirasimunge ungu pulumu toringi. Imbi “Krais” akumunge ungu pulu mare inie yakondo 23. molemo kananila.

28. nem

“Em i gat nem” akumu “yu imbi molemo” molo “yu imbi ola molemo” sumbi siku nilimele. Nakolo wale mare “nem” bokuna molemo kanumu aku sipe molo. Ungu marenga ungu pulumu pilipulie torumulu bokuna molemo. Imbi leringi molo imbi walsiringi kinie ye imbi molorumumunge tondolomo pilkulie imbimu leringi. Imbimu yuyu uluri molo. Yemo yuyu tondolo perimu mele pilkulie yunge imbi leringi molo walsiringi.

Te i sipe mele: “Mi i kam long nem bilong en.” nimulúndu “Yuni na lipe mundumuna okoro.” nilimolo (Konana 118:26, Mateyu 21:9, 23:39, LLuku 19:38, Jono 12:13).

Te i sipe mele: “baptaisim long nem bilong Papa na Pikinini na Holi Spirit” nimulúndu yamboma no linjipu, “Lapa kinie Malo kinie Mini Kake Telimu kinie walsipu imbi lepo nu no linjikiru.” nilimolo (Mateyu 28:19, Lipe Mundurumu Yema 2:38, 8:16). Olione oliolio pilipu we naa telemolo. Enenga kongonomo tenjipu, “Tenjei.” nilimele mele pilipu, ‘Enenga tondolomo yamboma kinie pepili.’ nimbulie enenga imbime lepo ene walsipu yamboma no linjilimolo.

Te: “bilip long nem bilong en”; Lipe Mundurumu Yema 3:16, Jono 2:23, 3:18 kinie kanani. (Jono 8:30,31, Lipe Mundurumu Yema 2:21 telu sipe mele).

Te: “askim long nem bilong en”; Jono 14:13, 15:16 kanani. Jono 15:16 akumu Kewa unguna pilipulie i sipu mele bokuna tolemelkanje: ‘Nanga imbi lelko Tata mawa tenge mele simbe.’ nimbu tolemelka nakolo ‘Nanga imbi lelko’ akumunge pulumu nambolkanje? Ungu pulumu sulu tepo i sipu mele tolemelka: ‘Tata kinie ungu ningindu: “‘Nunge Marena Yesusi nanga nimbe kolonjirimunge nuni na liku taponjini aulkemo yuni lipe nosinjirimu.’ nimbu pilipulie nu mawa tekero.” ningu mawa teayo.’

Te: “tokaut long nem bilong en”; Lipe Mundurumu Yema 4:17,18, 5:28,40, 9:27,29 kanani.

Te: “sik i ken pinis long nem bilong en”; Lipe Mundurumu Yema 3:6,16 kanani.

Ungu mare i sipe: Mateyu 7:22, 12:21, 28:19, Mako 9:37-41, 11:9-10, 13:6,13, 16:17, Jono 1:12, 2:23, 17:6,11,12,26, 20:31, Lipe Mundurumu Yema 5:40, 8:12, Romo 9:17, 10:13, Ou Korini

1:2,10,13,15, 6:11, Epesasi 5:20, Pillipai 2:9,10, Kollosi 3:17, Jemisi 5:10,14, Ou Pita 4:14, Jono Yepoko Sipemo 7, Lipe Ora Sirimu 2:3,13, 3:8.

29. olupela bel

Akumunge pulumu i sipe mele: Ou konopu alowa naa tepo, Mini Kake Telimu konopuna naa molopili Yesusinge yamboma naa molamili olionga konopu pelemoma paa umbu konopu kerime mindi. Kanu konopumane 'olio tepo kenjemili.' mindi niringi mele we walu pilipulie terimulu. Yesusi olionga konopuna omba alowa tenjilimo kinie olionga ou we konopu kerime kolemo none telemo. Pe olio konopu konde Yesusini alowa tepa silimoma pelemo, akumane nilimo pilimolo mele lupe. Nakolo umbu konopu kerimu kamu manie naa pulimo. Akumuni 'Yu paa piliemili!' nimbe karaye telemo. Akumu bokuna imbi lepo "ou we konopumu" nimbu torumulu molemo. Akumunge ungu mare Romo 6:1-14, 7:5, 8:1-12, 13:14, Ou Korini 3:3, Gallesia 5:19-21,24, Epesasi 2:3, Jemisi 3:15 kinie molemo.

30. Pasova

Ingillisi unguna "pass over" akumu Umbu Unguna "olakondo omba puli" mele. Kera molo ballosi mangopa olionga pengena olakondo muluna omba pulimo akumu "pasova" telemo. Nakolo Ipuru unguna ungu pulu te pelemo, akumu "naa topa mundupe kelepa olakondo we omba puli".

"Pasova" aku walemonga ungu yepoko pelemo.

Te: Pulu Yemone 'Yamboma kinie kongime kinie melemanga pali komolayema topo konjembo.' nirimu kinie yunge angellomo kolea Isipi andopa Isipi yamboma kinie melemanga komolayema topa konjirimu. Nakolo Pulu Yemone "I siku i siku tenge kinie kanopolie yambo te naa tombo." nirimu mele pilkulie Isirele yambomane kongi sipisipi walo tenga meme ulke kere puluna ape kanjiringi yambomanga komolayema naa torumu. Pulu Yemone lipe mundurumu angellomone mememo ulke tenga tenga kerepuluna molorumu kinie kanopalie kanu ulkemanga sukundu naa pupe ola we omba purumu. Aku temanemo kinie ungu manema kinie Wendo Oringi 12 molemo. Pe poniemanga pali oli te kinie wale te kinie nimbe sipe, wale yepoko pakara 'Pulu Yemonga wale kake telime.' ningu koro molko "Ene lipu taponjirindu mele pilku molangi.' nimbe mane sirimu mele Wendo Oringi 12:2-3, 14-16 kinie Ungu Manema 16:1-8 kinie Ipuru 11:28 kinie molemo. Aku ungu manemo pilkulie

yandopa yandopa ponie tenga tenga aku siku teringi. Paa kinié kepe Isirele yambo marene aku siku telemelela. Yesusi mana molopili i walema bokuna “Pulu Yemone Isirele Yambomanga Anda Kolepalime Naa Topa We Omba Purumu Mele Piliringi Walemo” nimbe molemo (LLuku 2:41-43, Jono 2:13,23, Mateyu 26:2,17).

Te: Pulu Yemone Juda yambomanga komolayema naa torumu walema pilingindu pulu pulu walemo wendo orumu kinie kongi sipisipi walo te toko nongo, “ ‘Pillawa te kalopo namili.’ ningu pillawana mundulimele kinie akolemo mele isimu naa mundukulie pillawa we kalko nangi.’ nimbe mane sirimu (Wendo Oringi 12:3, 5,8,17,18; 23:14-15 kanani). Aku walemo pe kinié bokuna “Pillawa Akoli Mele Isimu Naa Munduku Pillawa We Kalko Noringi Walemo” nimbe molemola (Mako 14:1, Mateyu 26:17, LLuku 22,1-2,7-16, Lipe Mundurumu Yema 12:3, 20:6).

Te: Pulu Yemone we omba pupe olio naa topa konjimbemonga kongi sipisipi walomo Yesusi yu. Ou Korini 5:6-8 kanani. Akumunge, Juda yamboma Pulu Yemone enenga anda kolepalimenga komolayema naa torumu mele temanemo piliringi walemanga Yesusi naa tolemelka naa kolkanje paa kapola naa telka. Akumunge, ‘kanu walemonga kolambo.’ nirimu (LLuku 9:51). Pe paa sike sipisipi walo te toko nongo ou Pulu Yemone terimu mele piliringi walemonga Yesusi toko konjiringi (Wendo Oringi 12:21 mele Mako 14:1-2,12,22-25,63-64; 15:1,6-15, LLuku 22:7,14-16, Jono 18:28).

Yesusi yu “Pasopa” kongi sipisipi walo paa kake telimu, Wendo Oringi 12:5 mele (Mateyu 27:4, Jono 18:38, LLuku 23:47, Ou Korini 5:7, Ipuru 4:15, Ou Pita 1:19). Yesusi sipisipi walomo molorumu mele ungu mare inie anjukundu 44 sipsip, 44.3. molemo.

31. pikinini

Pulu Yemonga bokuna “ambolango” nimbe molemo akumu wale mare sike ambolangomando nilimo. Nakolo wale mare Kewa unguna “pikinini” molemo kinie kanopolie ungu pulumu pilipulie torumulu.

(Yesusi yuyu “Pikinini Bilong Devit”, “Pikinini Bilong God”, “Pikinini Bilong Man” molorumu mele inie anjukundu nondopa 32. nimbe molemo.)

31.1. pikinini bilong Abraham

Akumu “Eporayamone kalopa lirimu yamboma” nimbu torumulu molemo (Mateyu 3:9, Jono 8:39). Nakolo akumunge ungu iku mare toringi molemola. ‘Yesusi sike.’ ningu naa piliringi yamboma kurumanga nomi depelemonga

ambolangoma molemele; ‘Yesusi sike.’ ningu tondolo munduku pilimele yamboma Eporayamone sike kalopa lirimu yamboma molemele (LLuku 3:8, 9:9, Jono 8:33-44, Romo 4:pali, 9:6-8, Galesia 3:5-14).

31.2. pikinini bilong Isrel

Akumu “Isirele yamboma” (LLuku 1:16, Lipe Mundurumu Yema 5:21, Romo 9:3-5, Mako 7:27nje). Ungu pulu te LLuku 22:30 molemola.

31.3. pikinini bilong God

Wale marenga Giriki unguna Pulu Yemonga kangoma molo ambolangoma nimbe molemo akumu olio ‘Yesusi sike.’ nimbu yunge yamboma molemolo, sike Pulu Yemonga ambolangoma molemolola (Mateyu 5:9, Jono 1:12-13, 8:41-47, LLuku (8:19-21), 6:35, 20:36, Romo 8:13-17,23, 9:24-26, Pe Korini 6:18, Galesia 3:26, 4:5, Epesasi 1:5, 5:1, Ipuru 2:10-17, 12:5-6, Ou Pita 1:14, Jono Kumbi Lepamo 3:1-6, Jono Talo Sipemo 1). Mare pea telu sipemo ime: Jono 3:3-8, Taitasi 3:5, Ou Pita 1:23, Jono Kumbi Lepamo 3:9-10, 4:7, 5:1-2,4,18-19. Isirele yambomanga ungu te Romo 9:4 molemo.

(Yesusi yu “Pikinini Bilong God” molemomonga ungunu inie anjukundu 32.2. molemo.)

31.4. tok bokis bilong pikinini

Yesusini ungu iku topalie, ambolango kangamane anupili lapalimenga unguma taka lelko pilku liku karaye naa telemele mele yambo aku siku Pulu Yemonga ungunu taka lelko pilku telemelema mindi yu ye nomi kingi molemo mulu koleana manda pungí (Mateyu 18:1-6,10-14, Mako 9:33-37, 10:13-16). Imu pílie: Mateyu 18:2,3,4,5 Giriki ungu te molemo, akumunge ungu pulumu sumbi sipe “ambolango kanga”. Nakolo Mateyu 18:6,10,14, 10:42 Giriki ungu tela molemo, akumunge pulumu sumbi sipe “ambolangoma” molo. Ungu pulumu lipe tere lepa “nanama” kepe, “kangama” kepe, “imbi naa mololime” kepe aku sipe mele. Imbi naa mololimenga ungu talo LLuku 22:24-27 kinie Jono 13:12-17 kinie molemo.

Giriki unguna imbi tela molemo. Akumu “ambolango kiki” molo “ambolango pame, ungu naa nili”. Sike ungu te Mateyu 21:16 molemo. Ungu iku topa, “konopu tondolo naa puli yamboma” molo “umbu konopu naa peli yamboma”ndo nilimo ungu mare Mateyu 11:16, LLuku 10:21, Romo 2:20, Ou Korini 3:1, Epesasi 4:14, Ipuru 5:13 kinie molemo.

Ou Korini 14:20 akumunge ungu pulumu i sipenje: Ambolango pamemanga konopu tondolo te naa pepili molkolie

ulu kerime walu teko mimi siku naa pilimele akumu ya naa nirimunje. Ambolango pamemane ‘Ulu pulu kerime teamili.’ ningu konopu kimbu siku naa molko, ‘Ambolango pamemane ‘Yamboma mindili nongo, molko kenjengi!’ ningu naa pilku walu molemele mele ene yambo yuma aku siku molangi.’ nimbe nirimunje?

32. Pikinini

Yesusi, yunge imbi te “Kirasi” ningu kanumunge imbi mare “Pikinini Bilong Devit”, “Pikinini Bilong God”, “Pikinini Bilong Man” ningu lieringila.

(Pikinini wemando inie yakondo nondopa 31. kanani.)

32.1. Pikinini Bilong Devit

Devit - Yu ou Isirele yambomanga ye nomi kingi ailimu. Yambomane yu konopu siringi. Pulu Yemone yu konopu sirimula (Ou Samuele 13:14, Ou Kingime 15:5, Jeremaya 3:15, Lipe Mundurumu Yema 7:45-46, 13:22).

“Pikinini Bilong Devit” - Akumu Yesusindu niringi. Yu “Pikinini Man Bilong Devit”.

Depisini sike Yesusi kalopa lirimu (Mateyu 1:1,17, LLuku 3:31). Nakolo pe walse Mateyu 9:27 ye talone niringili imbimunge pulumu tela, aku ungu pulumu Mateyu 22:41-44 molemo. ‘Depisini kalopa limbe ye te Pulu Yemone ‘Ene nokomba ye te lipu mundumbu.’ nimbe, nimbe panjipe mako torumu ye nomi kingi Mesaya Kirasimu molomba.’ ningu pilku, ‘Yesusi yu aku yemo omba molemo.’ ningu pilkulie Yesusi yundu “Depisini Kalopa Lirimu Yemo.” niringi. Depisini kalopa limbe yemo kamu kamu ye nomi kingimu molopa mindi pumbe. Pe Samuele 7:11ekendo-16, Aisaya 9:6-7, 11:1, Jeremaya 23:5-6, Mateyu 12:22-23, 21:9, LLuku 1:32-33, 68-69, Lipe Ora Sirimu 22:16, (Mateyu 1:1,6,16,17, 9:27, 15:21-22, 20:29-31, LLuku 2:11). Inie yakondo “23. Krais” kananila.

32.2. Pikinini Bilong God

(I imbimunge ungu te inie yakondo 31.4. molemola.)

Pisini unguna Yesusindu “Pikinini Man Bilong God” nilimelkanje papu. Umbu Unguna “Pulu Yemonga Malo” torumulu molemo. Yesusi yu paa sike Pulu Yemonga Kandi Malo.

Pulu Yemone Yesusindu “Nanga Kangomo” nirimu (Mateyu 3:17, 17:5, Lipe Mundurumu Yema 13:33, Pe Pita 1:16-18).

Yesusini Pulu Yemondo “Tata” nirimu (Mateyu 11:25-27, Jono 5:19-27; LLuku 22:70-71 kananila).

No Linjili Jonone “yu Pulu Yemonga Malo” nirimula (Jono 1:34).

Yu aku sipe molorumu mele kurumanga nomi Setene kinie kuruma kinie enene ningu para siringila (Mateyu 4:3,6, Mako 3:11, 5:7, LLuku 4:41).

Yesusi lombili andoli yambomane yu aku sipe molorumu mele ningu para siringila (Mateyu 14:33, 16:16, Jono 11:27, 1:49) nakolo we yambo aisilini ‘Yu Pulu Yemonga Malo naa molemo.’ ningu piliringi (Mateyu 26:63-66, 27:40,43).

‘Yesusi yu sike Pulu Yemonga Malo.’ ningu tondolo munduku pilimele yamboma konde molko mindi puli ulu pulumu limele (Jono 20:31).

Yesusi Pulu Yemonga Malo molemo ungu mare pea i sipe: Mateyu 11:27, 27:54, Mako 1:1, LLuku 1:35, 9:35, Jono 1:14,49, 3:16,36, 5:17-26, 6:40, Lipe Mundurumu Yema 9:20, Romo 8:3,29,32, Galesia 2:20, Ou Tesallonaika 1:10, Ipuru 1:1-8, 3:3,6, 4:14, 5:5 (Konana 2:7, Lipe Mundurumu Yema 13:33), Ipuru 7:3, Jono Kumbi Lepamo 1:3,7, 2:23, 3:8, 4:9,14, 5:5,11.

32.3. Pikinini Bilong Man

Akumunge Umbu Unguna “Mana Ye Tenga Malo” molo “Mana Yambo Tenga Malo” bokuna tolemelka nakolo ‘Yambomane we walu kambu toko, akumu ye tenga imbi tondolo te naa pilinginje.’ nimbu, ‘Kanu yemo we mana ye te naa molorumu sumbi siku ningu piliengi.’ nimbu “Mulu Koleana Molopa Manie Omba Mana Ye Au Lerimu Yemo” nimbu bokuna torumulu. Pe ponjipu “Manie Omba Mana Ye Au Lerimu Yemo” torumulu akumu bokuna molemo.

Aku imbimu Ou pulu pulu niringi mele Deniele 7:13-14 molemo. Akuna nimbe molemo kanu yemo yu Isirele yambomane pilkulie, ‘Yu Pulu Yemone mako topa, “Ene nokopa konjimbe ye te lipu mundumbu.” nimbe, nimbe panjirimu ye nomi aili Mesayamo.’ ningu ‘Yu ombá.’ ningu nokoko moloringi nakolo Yesusi yu kanu yemo omba molorumu mele Juda yambomane naa piliringi. Mako 14:62, Lipe Ora Sirimu 1:7,13 kanani. “Manie Omba Mana Ye Au Lerimu Yemo” kinie “Pulu Yemonga Malo” kinie “Pulu Yemone mako topa mana lipe mundurumu ye nomi Kirasi Mesayamo” kinie ye telumu mele ungu talo Mateyu 16:13-17, 26:63-64 molemo (LLuku 22:66-71). Yesusini wale aisili “Pulu Yemone mako topa mana lipe mundurumu yemo na.” nimbendo “Manie Omba Mana Ye Au Lerimu Yemo i sipe i sipe temba.” nirimu (Mateyu 12:8, 32,40, 13:37,41, 20:18,28, 24:30,44, Mako 8:38, LLuku 9:22,58, 19:10,

Jono 3:14, Lipe Mundurumu Yema 7:56). Inie yakondo 23. Kraisi kinie 27. Mesaia kinie kananila.

33. pikinini sipsip

(Inie anjukundu 44. sipsip, 44.3. kanani.)

34. pris

“pris” kinie “profet” kinie ye lupe lupema. Kongono teringi mele lupe lupela. Sike talo pea yamboma kinie Pulu Yemo kinie ai suku singi yema moloringi nakolo “pris” yema yamboma kinie Pulu Yemo kinie ai suku singine molko yambomanga unguma kinie umbunime kinie Pulu Yemonga kumbikerena mengo puringi; “profet” yema Pulu Yemo kinie yamboma kinie ai suku singine molko Pulu Yemonga unguma yambomanga kumbikerena mengo oringi. “profet” yemanga ungumu inie anjukundu 35. molemo.

34.1. pris

yema enene ‘Pulu Yemone yamboma kanopa keru naa kanopili. Pulu Yemo kinie kapola kapola molangi.’ ningu ai suku singi yema molko yambomanga ningu melema kalko Pulu Yemo popo toko sinjiringi. Aku teringimunge Umbu Unguna ou “Pulu Yemonga ala yema.” nimbu bokuna torumulu. Pe i bokumu topele toli tapu yemane ningindu: “Akumu paa kapola naa tekomo. Molo.” niringi. “Yambomane kuruma mindi ningu pilingi.” niringi. Kanu kinie kongono teringi mele imbi sulu tepo bokuna torumulu. Pe ponjipu imbi lepo “Pulu Yemo popo tonjili yema” nimbu bokuna torumulu molemo.

Pulu Yemo popo tonjili yemanga ungu mare i sipe molemo: Te: Ou Pulu Pulu 14:18 (Yesusi yu mele, Konana 110:4, Ipuru 5:6, 7:1-17). Te: Wendo Oringi 28:1, 29:9. Enene kongono teringi mele boku LLipai nimbe silimo (1:5, 4:3, 6:24-26, 7:31-36, 21:pali). Kambu 4:46-48, 18:1-7, Josua 3:3,6,14, Mateyu 8:4, 12:5, Mako 2:26, LLuku 10:31, Jono 1:19. Kanu yemane paa taki taki Pulu Yemo melema kalko popo tonjiringi nakolo Yesusini walsikale kamu olionga nimbe yuyu yunge mememo Pulu Yemo popo topa sinjirimu (Ipuru 10:8-14). Yu olionga Pulu Yemo popo tonjili yemo (Ipuru 7:11-25).

Olio Kirasinge yamboma pali Pulu Yemo popo tonjili yamboma molemolola (Ou Pita 2:5,9).

34.2. bikpris

Akuma Umbu Unguna “Pulu Yemo popo tonjili ye ailime” nimbu bokuna torumulu molemo. Kanu yemane Yesusi

kinie paa konopu keru panjiku, yu toko konjingí aulke te koroko kanoko likulie yu toringi (Mateyu 2:4, 16:21, 20:18, 21:15,23,45, 26:3,47, Mako 14:1,10, 15:1,3,10,11,31, LLuku 23:4,10, Jono 7:32,45).

34.3. hetpris

Paa telu mindi Pulu Yemo popo tonjili ye aili olandopamo molorumu. Te kolumu kinie mindi te alowa teko monjiringi. Ou pulu pulu Mosisi angenu Erono kanu yemo molorumu (Wendo Oringi 28:1, 29:1,10,15,44, LLipai 8:pali, 16:pali, 21:10-17). Pe yunge malo te yu alowa tepa molorumu (Kambu 20:22-29). Mare: Mako 2:25-26, Akai 1:12,14, 2:2,4.

Yesusi mana omba molopili Anasi yu Pulu Yemo popo tonjili ye aili olandopamo molorumu, nakolo Romo gapomanomone yu toko manie munduku te lupe liku monjiringi, kanu yemo Kayapasi. Aku teringi nakolo Juda yambomane Anasinge unguma mindi piliringi. Romo Gapomanomone aku sipe terimumunge wale aisili Anasi kinie Kayapasi eltenga imbi talo pea liku tere lelko bokuna toringi (LLuku 3:2, Jono 11:49-51, 18:13-14,24, Lipe Mundurumu Yema 4:6). Pulu Yemo popo tonjili ye aili olandopamo yu Juda yambomanga kanjollo makumunge nokoli yemo (Jono 18:12-14,19-24, Mateyu 26:57,62,63,65, Lipe Mundurumu Yema 23:1-5).

Pe Yesusi yu kamu Pulu Yemo popo tonjili ye aili olandopamo molorumu (Ipuru 2:17-18, 3:1, 5:1-5,10, 6:20, 7:26-28, 8:1-6, 9:6-15, 13:11-12). Pulu Yemo popo tonjili ye aili olandopamanga pali yu ye paa aili olandopamo molorumu molemo (Ipuru 4:14-16).

35. profet

“Profet” yambomanga ungu te inie yakondo nondopa 34. pris molemo. “Pris” yemane yambomanga kongonomo Pulu Yemonga kumbikerena tenjiringi. “Profet” yambomane Pulu Yemonga kongonomo yambomanga kumbikerena tenjiringi. “Poropetema”ne kongono teringi mele i sipe: Pulu Yemone Mosisi ungu umbu tonjirimu mele pilipelie Mosisi Erono nimbe sirimu. Mosisini ungu umbu tonjirimu unguma Eronone pilipelie Isipi ye nomi kingimu nimbe sirimu. Mosisi Pulu Yemonga keremo, yunge “poropetemo” (Ungu Manema 18:15). Erono yu Mosisinge keremo, yunge “poropetemo”-la (Wendo Oringi 6:28—7:2). Imbi bokuna torumulu molemo akumu i sipe mele: “Pulu Yemone ungu umbu tonjirimuma pilku yando yamboma ningu siringi yamboma”.

Pulu Yemonga keremo moloringi yambomanga kongonomo kinie kolo toli yambomanga unguma kinie pilingí mele ungu mare Ungu Manema 13:1-5, 18:15-22 (Wendo Oringi 20:18-22) molemo. Jeremaya 1:1-5, 2:1-5, 7:1-3, Jona 1:1-3, 3:1-3, Akai 1:1-13, 2:1-2, Wendo Oringi 15:20, Nokoli Yema 4:4 kananila.

Kanu yemanga ye mare imbime taki taki pilimolo i sipema: Illainja, Illaisia, Aisaya, Jeremaya, Isikiele, Deniele, Osia, Joele, Emosi, Opadaya, Jona, Maika, Neyame, Apakake, Sepenaya, Akai, Sekaraya, Mallakai.

Yesusi paa pe wendo omba molopa temba mele Pulu Yemone nirimu ungu umbu tonjirimu aisili ou pilku bokuna toringi. Pe Yesusi kamu orumu kinie yunge yamboma kanu unguma piliringi. Aisaya 7:14 mele Mateyu 1:22-23 molopa, Maika 5:2 mele Mateyu 2:3-6 molopa, Osia 11:1 mele Mateyu 2:14-15 molopa, Jeremaya 31:15 mele Mateyu 2:16-18 molopa, Aisaya 40:3-5 mele LLuku 3:2-6 molopa, Sekaraya 9:9 mele Mateyu 21:1-5 molopa, Konana 22:18 mele Jono 19:23-24 molopa, Konana 22:1 mele Mateyu 27:46 molopa, Wendo Oringi 12:46, Kambu 9:12, Konana 34:20; Sekaraya 12:10 mele Jono 19:33-37 molemo. Ungu talo LLuku 24:25-27, Lipe Mundurumu Yema 8:30-35 molemola.

Yesusi kamu omba Pulu Yemonga kongono tenjimbendo No Linjili Jono kamu Pulu Yemone ungu umbu tonjirimuma pilipe yamboma nimbe sirimu yemo wendo omba Yesusi ombá aulkemo akisinjirimu (LLuku 1:76, 3:2-3, 7:24-28). Jono yu omba kongono temba mele Mallakaini ou nimbe sirimula (Mallakai 3:1).

Yesusi yu kepe Pulu Yemone ungu umbu tonjirimu unguma pilipe yamboma nimbe sirimu ye te (Mateyu 21:46, LLuku 7:16, 13:33-34, 4:24, Mako 6:4, Jono 4:19,44, 7:40, 9:17, 15:15). Mosisini Ungu Manema 18:15,17-19 nirimu yandopa yandopa ye mare yu mele mele aku kongono tenge yemandu nimbe nirimu nakolo Juda yambomane ‘Ye telu ombá.’ ningu pilku nokoko moloringi. ‘Yu kinie ‘Pulu Yemone mako topa sipe mundumbe.’ ningu nokoko moloringi yemo kinie ye telumu.’ ningu piliringi (Jono 1:21,25,45, 5:46, 6:14, Lipe Mundurumu Yema 3:17-24, 7:37).

Yambo marene kolo toko “Pulu Yemone ungu umbu tonjimu te pilipulie nikiru.” ningí yambomanga ungu mare Mateyu 7:15, 24:11,24, Lipe Mundurumu Yema 13:6, Pe Pita 2:1, Lipe Ora Sirimu 16:13, 19:20, 20:10 molemo.

36. Rabai, Rabonai

(Akumunge ungu pulumu Jono 1:38 molemo.)

37. Sabat

Wale talo pakera Pulu Yemone mulu ma melema tepa mimi tepa molopalie wale yepoko sipemonga we mulu pilipe koro molorumu (Ou Pulu Pulu 2:1-3). Pe Mosisini Isirele yamboma aku siku pilku teangi nirimu mele Wendo Oringi 16:21-30 molemo. Akuna imbi “Sambate” nimbe pulu monjipe molemo. Kanu imbimunge ungu pulumu “mulu pilku koro mololi”. Pe Pulu Yemone Isirele yamboma kinie ulu mare tenge kinie yuni ene nokopa enenga Pulu Yemo molomba ungumu (Kewa unguna “kontrak” nilimolo) nimbe panjipe mi lembando ungu mane rureponga talo sirimu kanu ungu manemanga tene nimbendo: “Wale te ‘Sambate’ ningu ‘Pulu Yemonga wale kake telimu’ ningu kongono naa teko koro molangi.” nirimu (Wendo Oringi 20:8-11, 31:12-17).

Mateyu 24:20, Lipe Mundurumu Yema 1:12: Juda yamboma Sambate walemonga aulke sulu tenga manda naa andoko, wane killomita mele mindi kapola pungimunge ungu mane te perimu, akumunge ungu pulu mare Wendo Oringi 16:29, Kambu 35:5, Josua 3:4 molemo. Nakolo Pulu Yemone aku ungu manemo sumbi sipe nirimu ungu te Pulu Yemonga bokuna naa molemo. Juda yambomane ene eneno kanu ungu manemo ningu panjiringinje. Eneno pilku teringi mele pilipelie Yesusini Mateyu 24:20 molemo mele nirimunje.

Juda yamboma Sambate walemonga koro moloringi ungu mare Jono 19:31,41-42, LLuku 23:54-56, 24:1 molemo. Sambate walemonga ene maku toko Mosisinge ungu manema kinie Pulu Yemonga ungumu kinie pilku, Pulu Yemo kinie ungu niringi. Yesusi ene pea maku toringi ungu te LLuku 4:16 molemo. Pollo pea maku toringi ungu mare Lipe Mundurumu Yema 13:5, 14-15, 14:1, 17:1-3 molemo.

Kinié walemanga imbime nimbu walema kambu tolemolo mele olio tepa embambo silimo. Kinié “Koro Aili” molo “Sande” nilimolo aku walemo Juda yambomanga kongono wale telumu. “Sarere” molo “Koro Kanga” nilimolo wale akumu Juda yambomane “Sambate Walemo” niringi. Akumunge Umbu Unguna “namba wan de bilong wik” nimbu bokuna tomolondo ungu te sumbi sipu pilipu nimulú ungu te naa pilirimulu. Yesusi kolopalie, “namba wan de bilong wik”

lomboropa ola molorumu (Mateyu 28:1, Mako 16:1-2, LLuku 24:1, Jono 20:1).

Kinié Kirasinge yambo mare kanu ungu manemo pilkulie Sarere kinie “Koro Aili” molo “Sambate” ningu kanu walemonga koro molko maku toko Pulu Yemo popo toko imbi ambolko ola linjiku yunge unguumu pilimele.

Nakolo Kirasinge yambo aisilini ‘Yesusi lomboropa ola molorumu walemo ‘olionga Sambate walemo’ ningu kanu walemonga koro molko maku toko Pulu Yemo popo toko imbi ambolko ola linjiku yunge unguumu pilimele. Koro konde tenga pulu pulu wale, Kewa unguna “Sande” nilimele, akumu “Sambate” ningu “Ailimunge Walemo” ningu koro molemelemonga pulumu i sipe mele: ‘Yesusi Juda yambomanga koro konde tenga pulu pulu walemo kinie lomboropa ola molorumu kene Sande kinie maku topo yuni terimu mele temanemo pilipu yunge unguumu pilimulú kinie papu.’ nilimele. ‘Kirasinge pulu pulu yambomane aku sikula teringi.’ nilimele. Lipe Mundurumu Yema 20:7 koro kondemonga pulu pulu walemonga Kirasinge yamboma maku toko Yesusini berete kinie no waene kinie nangi nirimu mele pilkulie teringi. Ou Korini 16:2 kinie Lipe Ora Sirimu 1:10tolonga ungu te molemola. Pe yandopa yandopa Sande kinie koro molko, Pulu Yemo popo toko yunge unguumu pilingindu maku toliku oringi.

Yesusi mana molopa andopa yunge kongonomo terimu kinie wale aisili Juda yambomanga ye ailime kinie kerepali niringi. Enene ‘Sambate walemonga manda temolo.’ ningu piliringi mele lupe, yuni Sambate walemonga pilipelie terimu mele lupe. Walse yu lombili andolime witi mongoma inie toko noliku puringi kinie (Mateyu 12:1-8) Juda yambomanga ye ailimene ene iri toringi kinie yuni enendo “Na Sambate walemonga nokoli yemo.” nirimu (Mateyu 12:8). Yesusini Sambate walemonga yamboma tepa konde lirimu kinie kanoko keru kanoringi mele LLuku 6:6-11 kinie 14:1-6 kinie molemo. Sambate walemonga temane mare i sipe mele manda kanonila: LLuku 6:1-5, 13:10-17, Jono 5:1-15,16-18, 7:21-24, 9:pali.

38. Sadyusi

“Sadusi” yema ene Juda yambomanga ye ailimenga ye talape te. Enene “Pulu Yemonga ye sumbi nilime molemolo.’ ningu piliringi nakolo Yesusi mana andopa molorumu kinie Sodusime kinie Parisime kinie yuni terimu mele paa kanoko keru kanoringi. Enene pali pilku teringi mele ungu mare inie yakondo 11. Farisi kanani.

Sadusi yema i siku ningu piliringi: “Yamboma kolkolie lomboroko ola naa molonge.” ningu piliringi (Mateyu 22:23, (29-32), Lipe Mundurumu Yema 23:8, (Ou Korini 15:12-20.) “Angelloma kinie kuruma kinie naa molemele.” ningu piliringila. Parisi yemane “Kolopolie sike lomboropo ola molomolo. Angelloma kinie kuruma kinie sike molemele.” ningu tondolo munduku piliringi.

39. Sameria

Yesusi manie naa opili paa koronga ou, Isirele yamboma kolea Isipi ka kongono teringi kinie Pulu Yemone ene lipe tapondopa kolea Kenane memba pupe kanu koleamo sirimu, akuna peringi. Pe Isirele yambomanga talapemo pulue tokolie ekendo yambo talape te molko ye nomi kingi te monjiku, ekendo yambo talape te molko ye nomi kingi te monjiringi. Yambo talape te imbi Isirele ningu, te Juda niringi. Ekendonga kolea aili, Mosipi mele, kingimu molorumu kolea aili Jerusalleme, ekendonga kolea aili Sameria. Pe yambo talape te, Asiria nili, kolea aili Sameria ongo Sameria yamboma kinie opa teko yambo aisili ka siku mengo pukulie yambo lupe mare yando siku munduku ‘Kolo wangoko Sameria akuna peangi.’ niringi. Kanu temanemo Pe Kingime 17:24-34 molemo. Kolea pulu yambo koltalo moloringime kinie ongo peringi yamboma kinie anju yando ambo liku ye puku, Pulu Yemo kinie we melema kinie ‘pulu yema’ ningu liku tere lelko popo toringi. Kanu yambomane ambolango meringime paa sike Juda yamboma naa molko meme kangi lupe lupe moloringimunge Juda yambo sikemane ene paa kanoko kerri kanoringi. Kanu yambomando “Sameria yamboma” niringi. Sameria yambomane Pulu Yemo popo tongendo enenga ma pangi tenga aku teringi. Pulu Yemone ‘kolea aili Jerusalleme mindi ongo na popo tai.’ nirimu nakolo Jerusalleme puku naa teringi. Pe Yesusi mana manie omba andopa molorumu kinie Juda yambomane Sameria yamboma lakoko konopu kerri panjiku teluna paa naa moloringi. Sameria yamboma kolea Sameria disiriki peringi, disirikinge kolea aili akumu Sameria niringila. Juda yamboma winju mendo pungindu Sameria disiriki makaye teko puringi. Jono 4:1-42, LLuku 9:51-55, 10:25-37, 17:11-19, Mateyu 10:5-6 molemo temanemanga ungu pulumu akumu mindi.

40. Satan

(Akumu inie anjukundu nondopa 42. Seten kanani.)

41. saveman bilong lo

Pisini unguna ungu telumu mindi bokuna toringi molemo, nakolo Giriki unguna ungu talo molemomonga Umbu Unguna ungu talola bokuna torumulu molemo. Kanu yemane ‘Ye paa sumbi nilime molemolo.’ ningu piliringi. Aku siku ningu piliringimunge Yesusini Parisi yema iri torumu mele ene kepe iri torumula. Parisi yemane Yesusi kanoko keru kanoko, iri toringi mele kanu “saveman bilong lo” yemane kepe aku siku teringila (LLuku 5:30, 9:22, 19:47, 20:19, 22:2, 23:10). “Yesusini Pulu Yemonga ungu manema pulue tolemo.” niringi. Moloringi ungu pulu mare inie yakondo 11. Farisi kinie **38. Sadyusi kinie molemo.**

“Saveman bilong lo” akumunge ungu pulu talo i sipe:

Te: Wale paa aisili “Pulu Yemonga ungu manemanga puluma pilku mane siringi yema” nimbe molemo. Kanu yema Juda ye aili Parisime pea Yesusi molorumuna ongo ungu niringi (Mateyu 2:4, 5:20, 7:29, 9:3, 12:38, 15:1, 16:21, 17:10, 20:18, 21:15, 23:2,13,(14),15,23,25,27,29, 26:57, 27:41, Mako 2:6-7, 12:28,32,35,38, 14:1, LLuku 9:22, 20:46). Mare sike Parisi yema moloringi (LLuku 5:30, Lipe Mundurumu Yema 23:9).

Te: Wale koltalo mele Pulu Yemonga ungu manema pilku konjiringi yemanga unguma molemo. Ene Ingillisi unguna “lloya” nilimele (Mateyu 22:35, LLuku 7:30, 10:25, 11:45,46,52, 14:3).

42. Seten, Satan

Pisini unguna ou nomi ka lemolo mele pilkulie “Seten” toringi nakolo kinié Ingillisi unguna buku tolemele mele manda lelko “Satan” tolemele.

42.1. Seten

Kanu imbimunge pulumu “opa toumu” kinie “kote kolo topa tenjilimu” kinie. Yu kurumanga nomimu (Mateyu 4:10, 12:26, 16:23, LLuku 10:18, 22:3, Romo 16:20, Pe Korini 11:14, Ou Tesallonaika 2:18, Lipe Ora Sirimu 12:9, 20:2,7).

“Setene” yunge tondolomo kinie kurumanga tondolomo kinie manie, Yesusinge tondolomo olandopa mele ungu mare inie yakondo 9. devil nimbe molemona molemo. Akumunge ungu mare ya niemilila:

Te: Mateyu 4:11, LLuku 4:13, Ipuru 4:15 Setenene Yesusi kondi torumu kinie yunge ungumu naa pilipe lirimu.

Te: Kuruma yambomanga konopumanga moloringime Yesusini topa makororumu temane aisili molemo. Mare i

sipe molemola: Mako 1:23-27, 3:11-12,14-15, 5:1-20, Mateyu 12:22-23, LLuku 4:41.

Te: Kollosi 2:10,15, Epesasi 1:21, 6:10-13.

42.2. devil

Akumu Setenenga kongono ungu pulu peli imbi te, akumunge pulumu inie yakondo 9. paa kananila.

42.3. Belsebul

Akumu Setenenga imbi tela, akumunge pulumu inie yakondo 4. kananila.

42.4. wanpela samting nogut

Akumu Setenenga imbi tela. “wanpela samting nogut” yu “Setene” kinie “depelemo” kinie molemo mele Mateyu 13:19 kinie Mako 4:15 kinie LLuku 8:12 kinie molemo. Aku unguma temane telumu.

Giriki unguna “kerimu” mele mindi molemo. Pisini unguna “Satan” toko, “man nogut” toko, “man nogut Satan” toko, “ol samting nogut” toko, “Man bilong mekim ol pasin nogut” ningu toringi molemo. Umbu Unguna topele topo bokuna torumulu molemo mele i sipe: “ulu kerimenga pali ulu pulumu pelemo [kuru nomimu]” nimbu torumulu (Mateyu 5:37, 6:13, 13:19,38, Jono 17:15, Epesasi 6:16, Pe Tesallonaika 3:3, Jono Kumbi Lepamo 2:13,14, 3:12, 5:18,19).

43. sios

Kinié Kirasinge yamboma maku tolemele ulkema “sios” nilimolo nakolo Pulu Yemonga bokuna “sios” nimbe molemo akumu ulkemando naa nirimu, yambomando nirimu. Giriki ungumunge ungu pulumu i sipenje: “Yamboma ungu te pelemo kinie pilkulie ningindu mako tolemele.” Umbu Unguna “yambo talape” nilimolo. Kirasinge yambo talapemando pali liku tere lelko ningindu “yunge sios” niringi (Mateyu 16:18, Lipe Mundurumu Yema 2:47, Epesasi 5:23-32, Pillipai 3:6, Kollosi 1:18,24). Akumu Pulu Yemongala (Ou Timoti 3:15). Kirasinge yamboma kolea yu mele mele maku toringi yambo talapemando yu mele mele “sios” niringila (Lipe Mundurumu Yema 9:31, 20:17, Romo 16:5,16, Ou Korini 1:2, Pillipai 4:15, Kollosi 4:15,16, Lipe Ora Sirimu 1-3).

Olio Yesusi Kirasinge yambo talapemo olio yunge ambomo molemolo mele Epesasi 5:25-32 molemo. Olio kangi telumu, yu olionga pengemo, molemolo mele ungu mare Epesasi 1:22-23, 4:12,15-16, Kollosi 1:18,24, 3:15, Ou Korini 6:13-20 molemo.

44. sipsis, pikinini sipsis, man i save lukautim sipsis

44.1. Olio 'Sike.' nimbu tondolo mundupu pilimolo yamboma olio Yesusinge kongi sipisipime, yu olionga tapu yemo (Jono 10, Mako 14:27, Ipuru 13:20, Jono 21:15-17, Konana 23).

44.2. Sipisipi yu walu molopa aulke lou lepa pulimo mele olio yamboma aku sipu telemolo. Tapu yemane sipisipime nokoko naa konjilimele kinie kapola naa molemo (Mateyu 9:36, LLuku 15:1-7, Ou Pita 2:25, Lipe Mundurumu Yema 20:28).

44.1. kinie 44.2. kinie ungu te Pisini Baipelena Isikiele 34 molopa, boku ambolkonomonga Mateyu 2:5-6 molemola.

44.3. Pikinini Sipsis

No Linjili Jonone nimbendo: "Yesusi yu Pulu Yemonga sipisipi walomo." nirimu (Jono 1:29,36). Aisaya 53:7-8 kinie, Lipe Mundurumu Yema 8:31-35 kinie kananila. Yesusi yu "sipisipi walomo" molorumu mele ungu pulu talo pelemo.

Te: Yesusi mana naa opili Isirele yamboma Pulu Yemone mane sirimu mele pilkulie tengendo 'Ulu pulu kerime manie pupili.' ningu kongi sipisipi molo kao molo meme paa peanga te toko kalko Pulu Yemo popo toko siringi (LLipai 1-7). Kongi peangama mindi, kerime paa molo (Wendo Oringi 12:15, LLipai 22:18-25). Kongimenga mememonga pulumu ungu mare Ou Pulu Pulu 9:4-6, LLipai 17:11,14, Mateyu 26:28, Ipuru 9:22 molemo. Yesusini yu yuyu yunge kangimu kinie mememotolo olionga nimbe Pulu Yemo popo topa sinjirimu.

Te: Isirele yamboma kolea Isipi wendo pungindu 'Pulu Yemone olionga ambolango komolayema kinie kongimenga komolayema topa naa konjipili.' ningu sipisipi walo paa peanga te liku toko konjiku mememone ulu te teringi. Kinié Yesusinge meme ondo lenjirimumuni aki tolemo yamboma Pulu Yemone naa tolemo. Imunge ungu aisili inie yakondo 30. Pasova molemo kananila.

Sipsisipi walo kinie meme kinie aku meletolonga ungu mare niringi molemo akuma ulu talo pea pilkulie niringinje. Nuni nunu mimi siku kanoko pilieni! Jono 1:29,36, Romo 3:25, 5:9, Epesasi 1:7, 2:13, Kollosi 1:20, Ipuru 9(14,22), Ou Pita 1:18-19, Jono Kumbi Lepamo 1:7, Lipe Ora Sirimu kolomongo aili 5(6,9), 6, 7, 12, 13(8), 14, 15, 17, 19, 21, 22 molemo.

45. stretpela man o meri

Ungu pulu mare i sipe:

Te: Yambomane yambo te molemo mele kanokolie “yambo sumbi nilimu” molo “yambo peangamo” nilimele (Mateyu 1:19, Mako 6:20, LLuku 2:25, 23:50, Lipe Mundurumu Yema 10:22).

Te: Pulu Yemone yamboma aku sipe naa kanopa nilimo. Yuni olio ‘yambo sumbi nilime’ nimbe kanomba ulu te oliolio manda naa temolo. Kangikundu kanopa naa nilimo. Konopu sukundu kanopa nilimo. Akumunge ungu aisili Romo molemo: 2:13, 3:5,9-10, 4:3, 9:30-32.

Te: Ungu te Giriki unguna telu sipe mele molemo nakolo ungu pulumu laye lupe mele perimu kinie laye lupe mele imbi torumulu molemo. Akumu Pisini Baipelena telu sipemo toringi nakolo Umbu Unguna ungu pulumu mimi sipu pilipulie torumulu (mare Romo 3:30, 4:25, 5:1). Pulu Yemone yambo konopu sumbi nimbe pelime nimbe kanombando enenga ulu pulu kerime mundupe kelemola. Nakolo we naa telemo. ‘Kirasi sike.’ ningu tondolo munduku pilimele yamboma kinie aku sipe telemo (Gallesia 2:16 paa kanani). Imunge ungu mare inie yakondo 26.1. lo molemola.

46. tisa

(Akumunge imbi talo inie yakondo kanani.)

Te 36. Rapai, te 41. saveman bilong lo.)

47. tupela maus

Yamboma aku siku molemelemo Giriki unguna kinie Ingillisi ungotolone ungu telu “hypocrite” mindi Pulu Yemonga bokuna nimbe molemo. Ungu telumu nakolo Pisini unguna kinie Umbu Unguna kinie ungu telumu sumbi siku naa nilimele. Ungu pulumu bokuna tomolondo pererimulu. Pisini Baipelena ungu talo molo yepoko mele molemo.

Te: man bilong tupela maus - (Mateyu 6:2,5,16, 7:15, 16:3, 23:13,15,23,25,27). Mateyu 23 pali mimi siku kanokolie ungu akumunge pulumu pilinginje. Mare Mako 7:6, LLuku 6:42, 11:44, 12:56, 13:5 molemola. Pulu Yemonga ungu manema pilku yamboma mane siringi yema kinie (akuma inie yakondo 41. saveman bilong lo), Parisi yema kinie (inie yakondo 11. Farisi), Sadusi yema kinie (inie yakondo 38. Sadyusi), enene pilku konopu kimbu siringi mele lupe, kerena niringi mele lupe. Andoko teringi mele yambomane kanokolie ‘Ene ye peanga sumbi nilime’ ningu kanoringi nakolo konopu sukundu kalaro molorumu (Mateyu

UNGU PULU MARE

23:25-26, 15:1-20). Akumunge ungu tondolo te Gallesia 2:6 molemo (Ou Samuele 16:6-7 kepe). Yambo te naa kanopa molopili ene eneno molkolie nambolka uluma teringinje. Kanu yema konopuna perimu mele lupe, kangine molko teringi mele lupe, yambo telu yambo talo mele moloringimunge pilipelie Yesusini wale aisili ene imbi lengendo iri topalie “man bilong tupela maus” nirimu.

Te: man bilong giaman - Yesusini yambomando aku sipe nirimu ungu mare Mateyu 6:16, 7:5 kinie LLuku 6:42 telu, 12:56, 20:20-23, (boku marenga LLuku 11:44 kepe) molemo. Yesusini Pulu Yemonga ungu manema pilku konjiku yamboma mane siringi yema kinie Parisi yema enendo nirimu mele Mateyu 15:1-9 (Mako 7:5-15) molemo, akuna ungu pulu tondolo te molemo. Te Mako 12:15 molemo. Ou Timoti 4:2, Ou Pita 2:1 kananila.

Te: Mateyu 24:51 ungu talo lipe tere lepa molemo, “man bilong giaman em ol man bilong tupela maus”.

Te: Mateyu 6:2, “Ol dispela man i laik giamanim ol manmeri”, kanu yema tepe koleana pungí lemo (Mateyu 24:51).

Te: LLuku 12:1 laye telu sipe mele (“giaman pasin bilong ol”). Yesusini Sadusi yemando aku sipe nirimula (Mateyu 16:6; Gallesia 2:13 kananila).

Akumanga pali Ingillisi ungumu kinie Giriki ungumu kinie “hypocrite” mindi nimbe molemo. Gallesia 2:13 mindi Ingillisi boku lupe lupemanga ungu laye lupe lupe toringi molemo.

“tupela maus” molo “man bilong giaman” akumu Umbu Unguna ou bokuna i sipu torumulula: “ ‘Yambomane olio kanokolie ‘Pulu Yemonga ye sumbi nilime molemolo. Sike unguma nilimolo.’ ningu kanangi.’ ningu kolo toko konopu talo teko kimbu silimele yema.” nimbu bokuna torumulu nakolo akumu ungu paa sulu. Kinié ponjipe, “topele mapele toli yema” kinie “topele mapele toli yamboma” kinie Pulu Yemonga bokuna molemo nakolo kanu ungumu laye pange telemonje. Wale mare ‘Ungu pulumu paa sumbi siku piliengi!’ nimbu laye kolte sulu tepo torumulu molemo. “topele mapele toli yema” bokuna Mateyu 23, Mako 7:1-14 kanokolie ungu pulu sikemo paa mimi siku piliengi! Olio pali konopuni pilimolo mele kinie, lopi tepo telemolo uluma kinie, kiyongo nimbu nilimolo unguma kinie, walse mona lembe (LLuku 12:3, 16:14-15). Olio papu molomolo mele ungu te LLuku 14:9-14 molemo. Olio naa molamili mele ungu talo LLuku 6:39-42, 20:45-47 molemo.

48. wasman

(Inie yakondo 16. hetman kanani.)

UNGU PULU MARE

49. yis

Pillawa sikono molo berete 'kalamili.' ningu pillawa aisiline isi paa kotalo mundulimele kinie pillawa akolemo, akumunge ungu iku mare Pulu Yemonga bokuna molemo. Ungu iku peanga te Mateyu 13:33 molemo. Isi akumu mele peangamo, nakolo ungu mane sikulie ungu iku aisili tongendo 'isi' niringi akumu ulu pulu keru molo ungu mane kerimendo niringi. Ungu keru molo ulu keru kotalo anju anju pulimo kinie ulu keru aisili wendo wendo olemo molo yambo aisili ambolopa tepa kenjilimo. Akumunge ungu talo Ou Korini 5:6-8 kinie Gallesia 5:7-10 kinie molemo. Pollone kanu isimu "wendo wendo liku toko ele teai!" nirimu akumu Wendo Oringi 12:8,15,17-20 akuna Pulu Yemone Isirele yambomando "teangi" nirimu mele pilipelie aku sipe ungu iku topa nirimunje. Parisi yema kinie Sadusi yema kinie enenga isimunge ungu talo Mateyu 16:6,11-12, LLuku 12:1-3, Mako 8:15 molemo. (Kanu yemanga ungu pulu mare inie yakondo 11. kinie 38. kinie molemo.)